

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Чупіна Катерина Олександрівна

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ
ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОБМЕЖЕННЯМ
ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО
ТУРИЗМУ**

Монографія

Київ
2022

УДК 364-786-056.266:338.48-2-056.26

Ч-92

Рецензенти:

Кравченко О. О., доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Сафін О. Д., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Заслужений діяч науки і техніки України;

Осьодло В. І., доктор психологічних наук, професор Начальник гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, Заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, полковник;

Швець В. В., кандидат психологічних наук, психолог Комунального некомерційного підприємства «Уманська міська центральна лікарня» Уманської міської ради.

*Рекомендовано до друку вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 11 від 22 лютого 2022 року)*

Чупіна К. О.

Ч-92 Соціально-психологічна реабілітація здобувачів вищої освіти з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму: монографія / Катерина Олександрівна Чупіна ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. — Київ : ЦП Компрінт, 2022. — 183 с.

ISBN

Монографія присвячена питанню соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму. Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості застосування наукових положень і висновків дослідження для покращення рівня адаптації здобувачів з обмеженнями життєдіяльності в новому колективі та пристосування до умов навчального процесу, а також у системі підвищення професійної кваліфікації викладачів ЗВО. Результати дослідження можуть бути використано у роботі інклюзивно-ресурсних центрів, реабілітаційних установ, а також під час підготовки лекційних курсів зі спеціальності «Психологія».

УДК 364-786-056.266:338.48-2-056.26

ISBN

© Чупіна К. О., 2022

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ З ОБМЕЖЕННЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

- 1.1. Сутність та зміст соціально-психологічної реабілітації особистості
- 1.2. Кращий досвід закордонних та українських університетів з соціально-психологічної реабілітації та психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності
- 1.3. Сутність та зміст інклюзивного туризму як засобу соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності

РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ З ОБМЕЖЕННЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ

- 2.1. Розробка та обґрунтування авторської програми соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму
- 2.2. Обґрунтування та розробка структурно-функціональної моделі соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму
- 2.3. Рекомендації ЗВО щодо вдосконалення соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Створення інклюзивного середовища та залучення осіб з обмеженням життєдіяльності до суспільного життя; підвищення державних гарантій для осіб з обмеженням життєдіяльності; створення безбар'єрного середовища та умов для їхньої соціально-психологічної реабілітації – одні із актуальних для нашого суспільства. Станом на 1 січня 2021 року в Україні проживає 2 мільйони 703 тисячі людей з обмеженням життєдіяльності [88]. У контексті цього особливої актуальності набуває Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, яка проголошує «створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги на рівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики» [31; 76].

Стає очевидною необхідність розробки нових форм та методів роботи з особами з обмеженням життєдіяльності та створення інноваційних видів реабілітації. Одним з таких видів реабілітації є інклюзивний туризм, який поєднує в собі соціальну, психологічну, фізичну реабілітацію, активізує пізнавальну сферу та покращує рівень комунікації й адаптації до нового середовища.

Інклюзивний туризм – це форма туризму, що становить співпрацю між різними учасниками у сфері туризму та передбачає надання людям з обмеженням життєдіяльності доступності, включаючи мобільну, візуальну, слухову і когнітивну її складові, надає право функціонувати незалежно, на рівних умовах із почуттям власної гідності через надання універсальних туристичних продуктів, послуг і середовища. Інклюзивний туризм містить компоненти соціальної та психологічної реабілітації, завдяки яким особа з обмеженням життєдіяльності має змогу змінити соціальну роль у суспільстві, оволодіти технологіями ефективного функціонування в різних умовах перебування, соціально активізуватися під час туристичних заходів, трансформувати свій світогляд, розвивати самообслуговування і догляд за собою та організувати побут в умовах навколишнього

середовища, оволодіти новими знаннями, уміннями та навичками. Інклюзивний туризм, окрім пізнавальної активності, дає можливість зменшити ізоляцію особи з обмеженням життєдіяльності в суспільстві через залучення кожного окремого індивіда до всіх процесів життєдіяльності сучасного суспільства.

Психологічний супровід студентів (здобувачів вищої освіти, далі-здобувачів) в умовах інклюзивного освітнього середовища розглядався у роботах: В. Панка [61], О. Сафіна [145], Н. Шеленкової [193], Г. Острової [58], А. Обухівської [81], В. Бучми [5], О. Гурової [5], Л. Дзюбко [5], С. Максименка [81], Л. Прохоренко [78], О. Бабяк [78] та Н. Баташевої [78]. Питанню соціально-психологічної реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності присвячено роботи Н. Коляди [36], В. Галагана [9], О. Сербової [89], О. Фуштей [104], Н. Франко [104], О. Кобця [12], В. Осьодло [56; 90], Н. Потапчук [134], Л. Вікторової [7], О. Кравченко [39], Н. Фалько [11; 102] та інших.

Значної уваги потребує реалізація такого виду реабілітації на базі ЗВО, який вимагає створення відповідного інклюзивного середовища та розробки моделі й алгоритму надання такої послуги. Питання створення інклюзивного освітнього середовища та супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності у закладі вищої освіти розглядали: А. Колупаєва [32], О. Кравченко [41], О. Сафін [188], Л. Потапюк [69], Л. Малинович [51], Г. Давиденко [15], В. Ткачук [99], Ю. Єчкало [99], А. Шевцов [194], Т. Крижановська [43] та інші.

Але питання соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженнями життєдіяльності засобами інклюзивного туризму та шляхи її вдосконалення ще не були предметом окремого дослідження. Недостатньо висвітлені питання соціально-психологічної реабілітації, становлення та розвитку інклюзивного туризму, особливості такого виду реабілітації на базі ЗВО.

Дослідження є складовою наукової теми кафедри психології «Психологічні аспекти формування творчої особистості вчителя, студента, учня» (номер державної реєстрації – 0111U007546) та наукової держбюджетної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами

засобами інклюзивного туризму» (державний реєстраційний номер: 0119U103978), що розробляють науковці кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи та кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

У першому розділі «Теоретико-методологічний аналіз стану дослідженості проблеми соціально-психологічної реабілітації особистості з обмеженнями життєдіяльності у психології» теоретично узагальнено питання соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму. На основі теоретико-методологічного аналізу стану дослідженості проблеми соціально-психологічної реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності проаналізовано основні наукові підходи у психології щодо психологічного супроводу здобувачів освіти в умовах інклюзивного освітнього середовища, психологічної реабілітації, форм та методів роботи психолога зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності в умовах ЗВО; визначено основні завдання та принципи соціально-психологічної реабілітації, узагальнено форми та методи роботи.

Розглянуто соціально-психологічну реабілітацію як систему та вид реабілітації, який передбачає адаптацію особистості до соціального оточення, відновлення особи шляхом формування адекватного ставлення суспільства до осіб з обмеженням життєдіяльності і їх до суспільства, включаючи психолого-педагогічні послуги, соціально-психологічну корекцію відносин в сім'ях, трудових колективах, інших мікро- та макро- колективах, в суспільстві в цілому.

Розкрито сутність та зміст інклюзивного туризму як засобу соціально-психологічної реабілітації людей з обмеженнями життєдіяльності, проаналізовано досвід створення інклюзивних туристичних маршрутів, та безбар'єрного середовища за кордоном, особливості залучення осіб з обмеженням життєдіяльності до такого виду відпочину, його вплив на здоров'я та психологічний стан.

Виокремлено міжнародні практики, які можна впровадити в Україні, стосовно розвитку за запровадження інклюзивного туризму

як виду реабілітації; проаналізовано досвід психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності в Україні. Виокремлено досягнення, які можна впровадити в освітній процес ЗВО України, серед яких психологічний супровід, індивідуальна та групова робота з психологом, застосування арт-терапевтичних вправ та тренінгових занять, використання роздаткового матеріалу шрифтом Брайля, залучення сурдоперекладача, адаптація навчальних курсів відповідно до потреб здобувача з обмеженням життєдіяльності, створення системи дистанційного навчання та залучення волонтерів чи асистентів для допомоги здобувачам з обмеженням життєдіяльності.

У другому розділі «Програма соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженнями життєдіяльності засобами інклюзивного туризму» розроблено, обґрунтовано та експериментально перевірено програму упровадження інклюзивного туризму, як засобу соціально-психологічної реабілітації, яка містить організаційний, технологічний та результативний рівні та спрямована на когнітивний, емоційно-вольовий, особистісний та мотиваційний компоненти. До складу авторської програми увійшли: тренінг, інклюзивні туристичні маршрути, індивідуальна та групова робота з психологом. Наскрізний та комплексний характер програми реалізовано на базі Центру освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Запропоновано рекомендації для ЗВО щодо питань соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму. У рекомендаціях враховано особливості організації інклюзивних подорожей, адаптацію освітнього процесу та психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності відповідно до нозологій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості застосування наукових положень і висновків дослідження для підвищення рівня адаптації здобувачів з обмеженнями життєдіяльності в новому колективі та пристосування

до умов навчального процесу, а також у діяльності Центру соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів» на базі факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини з метою створення ефективної системи психолого-педагогічного супроводу та соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму.

Результати дослідження можуть бути використано у роботі інклюзивно-ресурсних центрів, реабілітаційних установ, а також під час підготовки лекційних курсів зі спеціальності «Психологія» у закладах освіти I-IV рівнів акредитації.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ З ОБМЕЖЕННЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Сутність та зміст соціально-психологічної реабілітації особистості

Соціально-психологічна реабілітація є багатокомпонентним поняттям, яке тісно пов'язане з поняттями соціалізація, адаптація та розвиток психологічних навичок та вмінь. Значна частина фахівців приділяє увагу питанням психологічного супроводу здобувачів освіти в умовах інклюзивного освітнього середовища, наприклад В. Панок та Г. Острова акцентують увагу на важливості психологічної служби, яка діє в закладі вищої освіти. Зокрема науковці акцентують увагу основних напрямках роботи служби, серед яких: консультативно-методична допомога учасникам освітнього процесу; надання професійної допомоги керівництву ЗВО; здійснення психологічної експертизи психолого-педагогічних інновацій; психологічний супровід здобувачів, що потребують особливої уваги; здійснення діагностичної, корекційної і профілактичної роботи; захист психічного і фізичного здоров'я [61; 58].

Аналізуючи наукову працю «Психологічний супровід інклюзивної освіти» за загальною редакцією А. Обухівської ми звернули увагу на рекомендації щодо психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності в умовах ЗВО. Зокрема виокремлено принципи щодо роботи зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності, серед яких: особистісно-орієнтований підхід до здобувачів та їх батьків; гуманно-особистісний підхід; принцип комплексності надання допомоги; принцип діяльнісного підходу, в якому психологічна допомога здійснюється з урахуванням провідного виду діяльності. Серед основних методів обстеження виділяють метод вивчення документації, бесіди, аналізу результатів діяльності, спостереження, експерименту та тестування. Авторським колективом запропоновано використовувати наступні

корекційні методи: індивідуальні корекційні заняття, тренінги та ділові ігри [81].

Уваги заслуговує колективна монографія В. Бучми, О. Гурової, Л. Дзюбко, в якій акцентується увага формуванні прагнення до саморозвитку у здобувачів-психологів як фактору запобігання невротичних розладів їхньої особистості, яка запропонувала використовувати тренінг, як один з видів психологічного супроводу здобувачів [5]. Тренінг спрямований на корекцію несприятливих емоційних станів, формування копінг-стратегій, підвищення резервних можливостей особистості в плані соціальної адаптації, самоактуалізації і саморозвитку здобувачів, формування мотивації до власного особистісного зростання і саморозвитку. Програма тренінгу містить 4 рівні: понятійний, оцінний, поведінковий рівень та рівень групових процесів. Приклад тренінгу може бути використаним під час створення програми соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності.

Л. Прохоренко, О. Бабяк та Н. Баташева запропонували комплекс взаємозв'язаних і взаємообумовлених психологічних впливів, серед яких діагностично-прогностичні, організаційно-методичні, корекційно-розвивальні, консультативні, просвітницько-профілактичні, які включають комплекс заходів, спрямованих на оцінку когнітивного розвитку, емоційної, соціальної стійкості, їх готовності до навчальної діяльності та спрямовані на покращення емоційного стану дитини та його соціалізацію в суспільстві [78].

Значну увагу, на нашу думку, варто звернути на питання психологічного супроводу, який спрямований зниження рівня тривоги та страху шляхом підвищення рівня психологічної культури та психогігієни; адаптації до нового середовища проживання та навчання; зокрема в наукових працях В. Осьодла варто звернути увагу на систему психологічного супроводу, яка запропонована автором, як способу зменшення психічної напруги серед здобувачів з обмеженням життєдіяльності, адже інструментами психологічного супроводу є: індивідуальний психологічний супровід, консультування за запитом, просвітницька робота; психологічний супровід у групах: групова робота із

застосуванням арт-терапевтичних методів, ігрової терапії; групи особистісного розвитку з проблем комунікації та інші [56; 90].

Поряд з тим, нами було проаналізовано інформацію зі статей О. Кобця з метою конкретизації основних послуг з психологічної реабілітації, серед яких: психологічна діагностика, психологічна просвіта та інформування, психологічне консультування, психологічна підтримка і супроводження, психотерапія, групова робота [12]. Окрім того окремі положення В. Осьодла можуть бути використані під час реабілітаційного процесу у формі тренінгів [100].

У науковому доробку О. Сафіна також значна увага приділена питанню реабілітації та реадaptaції яким розглядаються 2 підходи до реабілітації, згідно з першим, реабілітація і реадaptaція розуміються як відновлення цільового психологічного ресурсу особистості згідно 2 підходу реабілітація і реадaptaція розуміються як відновлення соціального та психічного статусів, а також підвищення його адаптивних можливостей, такі підходи можуть бути використані також у роботі зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності [87]. Публікації Н. Шеленкової також будуть корисні у відповідності до теми дослідження, де нею розглядаються у контексті розвитку психологічної служби у ЗВО, а також дослідженню питанню адаптації здобувачів з обмеженням життєдіяльності та труднощів з якими вони стикаються під час навчання в ЗВО [119; 193].

Усі вищезазначені компоненти психологічної реабілітації в умовах інклюзивного освітнього середовища наскрізно поєднуються з питанням самовизначення особистості та можливості для реалізації в професійній діяльності. Значну увагу варто приділити публікаціям О. Кобця та Л. Мороз зокрема нами було проаналізовано думку Л. Мороз щодо важливості емоційної компетентності, зокрема і для здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Матеріали її праць обґрунтовують становлення та розвиток емоційного інтелекту у здобувачів як ефективного засобу усвідомлення та розуміння власних емоцій та емоцій оточуючих [54; 55]. Що необхідно під час комунікації, навчання та подальшої

трудової діяльності. Також під час вивчення цього питання ми використовували праці О. Кобця [13].

У контексті нашого дослідження нами розглянуто науковий здобуток Н. Фалько, в яких визначено психологічні чинники збереження психічного здоров'я, а також визначена ефективність терапевтичних вправ в основі яких лежить метод мандалотерапії [102; 11].

Значним доробком наукових праць, які стосуються корекції та реабілітації є наукові праці Т. Яценко та її авторський метод глибинного пізнання [121]. Що корисно під час корекційних занять зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності з метою отримання інформації про себе, проблем або труднощів з якими стикаються такі здобувачі та стосуються системної впорядкованості психіки і енергетичної спрямованості неусвідомлюваних тенденцій поведінки за допомогою малюнків.

Зважаючи на виклики сучасності особливої актуальності набуває питання психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах COVID-19, які розглядаються у працях В. Панка, адже пандемія та пов'язані з нею виклики окрім значного економічного впливу значно вплинули на психологічний стан здобувачів зокрема психо-емоційний, психосоціальний та інтелектуальний розвиток [59; 60]. Вже зараз підлітки та молодь потерпають від перерви у навчанні, соціальної депривації, відчують невпевненість у майбутньому та невизначеність щодо подальшого професійного шляху. Стреси та конфлікти у сім'ях також не можуть не впливати на психофізичний і психоемоційний розвиток дітей. У своїх роботах присвячених даній тематиці автор наголошує на необхідності практичним психологам закладів освіти приділити увагу питанням профілактики серед вчителів і учнів COVID-булінгу, посилити роботу з негативними емоційними станами учасників освітнього процесу, формуванню позитивних життєвих перспектив, роботі з депресивними станами. Основним завданням у роботі фахівця в подоланні негативних наслідків пандемії є актуалізація адаптивних і компенсаторних ресурсів особистості, мобілізація психологічного потенціалу, стабілізація емоційної сфери, підвищення стійкості до стресу.

Науковці приділяють незначну увагу проблемі соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності, які є здобувачами вищої освіти. Дослідженню та аналізу кращих вітчизняних практик утілення соціальної інклюзії, обґрунтуванню особливостей соціально-педагогічної роботи зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності в навчально-виховних підрозділах Університету «Україна» присвячені роботи Г. Давиденко [15].

Теоретичні основи інклюзивного навчання у ЗВО вивчали О. Кучай, Т. Кучай які вважають інклюзивну освіту основною і найбільш ефективною формою здобуття якісної освіти особами з обмеженнями життєдіяльності. Значну увагу вони приділили психолого-педагогічному забезпеченню інклюзивної освіти в ЗВО як організованої системи, спрямованої на розвиток усіх компонентів особистісного потенціалу суб'єктів освітнього процесу, незалежно від їх можливостей [44]. У працях А. Аріщенко розглянуто проблеми навчання осіб з обмеженням життєдіяльності у вітчизняних ЗВО; проаналізовано нормативно-правове забезпечення доступності вищої освіти для осіб із обмеженням життєдіяльності; охарактеризовано інтегроване й інклюзивне навчання здобувачів в університетах України, особливості їх дистанційного навчання та адаптації до навчання [1].

Інтеграція в навчальний простір, взаємодія здобувачів з обмеженням життєдіяльності з однолітками, викладачами, їх психологічний супровід – предмет досліджень М. Міщенко [53]. У роботах О. Єрьоменко розглянуто основні завдання психолого-педагогічного супроводу; представлено особливості психологічної та педагогічної допомоги здобувачам з обмеженням життєдіяльності в навчальному процесі, запропоновано компоненти, які можуть доповнити психолого-педагогічний супровід в умовах інклюзивного навчання [21]. О. Денісова та Т. Гудіна порушують проблеми дистанційного навчання здобувачів з обмеженням життєдіяльності під час пандемії, аналізують їх реакцію на карантин, спричинений пандемією, описують специфіку та тяжкість проблем залежно від виду обмежень здоров'я здобувачів [148].

Ставлення здобувачів до дистанційного навчання та їх потреби під час карантину за допомогою онлайн-опитування вивчали Ю. Ненко та Ю. Снісаренко [179]. О. Кравченко вперше системно проаналізувала досвід українських ЗВО щодо впровадження дистанційного навчання та узагальнення інноваційних практик і практичного досвіду, який може слугувати методичною основою для науково-педагогічних працівників щодо вдосконалення та розширення форм та методів дистанційного навчання [41].

Реабілітацію осіб з обмеженням життєдіяльності вивчають у багатьох галузях науки, наприклад, у психології реабілітацію розглядають як комплексну систему заходів, спрямовану на корекцію або відновлення порушених психічних функцій, особистісних станів або властивостей, що забезпечують її активне функціонування [20].

Психологічну реабілітацію використовують як допомогу різним верствам населення, зокрема особам, які пережили психотравмуючі та надзвичайні події, особам з обмеженням життєдіяльності, девіантною поведінкою, стресовими розладами. Під час такого виду реабілітації виконують такі завдання:

- ефективна організація реабілітаційного процесу особистості (групи);
- визначення основних етапів та послідовності надання психологічної допомоги особистості відповідно до специфіки їхнього травмуючого досвіду;
- відбір оптимальних технік та реабілітаційних заходів;
- організація та здійснення ефективної супервізії для психологів, які залучені до такого виду роботи.

Психологічна реабілітація також сприяє:

- зміцненню психічного здоров'я, пропаганді здорового способу життя, підвищенню добробуту громадськості/суспільства загалом;
- визначенню та корекції психічного стану осіб, які належать до групи ризику через їх професійну діяльність або психотравмуючий досвід, до яких належать військові, медики, що перебувають чи перебували в зоні військових дій, а також особи, пов'язані з екстремальними чи надзвичайними ситуаціями, на

зразок волонтерів або капеланів.

Психологічна реабілітація спрямована на:

- відновлення цілісного та якісного функціонування психічних функцій, психічних процесів і психологічних індивідуально-особистісних показників;

- підвищення рівня та якості життя, забезпечення максимального рівня відновлення працездатності в короткий термін, покращення функцій організму та відновлення сил;

- роботу з членами родини, з метою їхньої адаптації до умов життя з особою з обмеженням життєдіяльності [57].

Психологічна допомога і реабілітація надається значній категорії осіб, серед яких учасники АТО/ООС, особи з обмеженням життєдіяльності, ВПО та інші вразливі категорії осіб, з метою профілактики розвитку в них стресових розладів, конфліктів із тими хто поряд, зміцнення їх особистісного та соціального статусу [80]. Надання психологічної реабілітації в державних структурах регулює стаття 36 ЗУ «Про реабілітацію інвалідів в Україні», у якій зазначено, що психологічну реабілітацію проводять у випадку наявності психологічних проблем, викликаних обмеженням життєдіяльності, зокрема в сім'ї, або у випадку порушень у психічній діяльності особи з обмеженням життєдіяльності або дитини з обмеженням життєдіяльності» [75]. Щоб отримати послуги психологічної реабілітації в державних установах, необхідно пройти медико-соціальну експертну комісію, які проводять психологічну діагностику осіб з обмеженням життєдіяльності та мають повноваження щодо визначення в ІПР методів, засобів та процедур для психологічної реабілітації, серед яких – профілактика, корекція, консультування. Реабілітаційні центри можуть організовувати профілактичну та корекційну роботу з сім'єю в якій проживає особа з обмеженням життєдіяльності. При проведенні психологічної реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності, які мають відхилення у психічній сфері, основну увагу приділяють навчанню прийомам, методам саморегуляції, самовиховання, самонавчання з метою формування позитивних мотивацій, зниження негативних станів, викликаних обмеженням життєдіяльності, формування позитивних соціальних установок на

життя та професію.

Ще однією важливою галуззю, у якій розглядають реабілітацію, є медична. Медична реабілітація – це вид медичної допомоги, яку надають амбулаторно або в стаціонарних умовах. Такий вид реабілітації включає систему медичних заходів, які спрямовані на відновлення порушених чи втрачених функцій організму, активізацію та покращення компенсаторних можливостей організму, які повинні повернути особу до нормальної життєдіяльності та здійснити профілактику захворювання.

Медичну реабілітацію використовують:

- у разі наявності або встановлення обмеження життєдіяльності після періоду захворювання;
- за наявності вроджених та спадкових патологічних станів, які пов'язані з порушенням мовного апарату, вадами зору та слуху, порушення опорно-рухового апарату;
- у разі констатації стійкої непрацездатності та набуття статусу особи з обмеженням життєдіяльності.

За необхідності послуги з медичної реабілітації можна отримати безкоштовно в державних та комунальних закладах охорони здоров'я [93].

Водночас медичну реабілітацію розглядають як систему лікувальних та профілактичних заходів, які забезпечують коректне функціонування організму, а отже, і повне відновлення пацієнта до оптимального рівня його працездатності за допомогою ряду методів фізичної, фармакологічної, психологічної, хірургічної реабілітації. Сьогодні медична реабілітація як галузь охорони здоров'я виконує такі завдання:

- відновлення та підтримка здоров'я людей, які мають тимчасові функціональні розлади;
- реабілітація хворих зі стійкими порушеннями функцій організму. У такому випадку лікування спрямоване на повернення максимального рівня працездатності, компенсацію порушених функцій, профілактику рецидивів та ускладнень.

Реалізувати ці завдання можна за допомогою кінезотерапії (лікувальної фізкультури та гімнастики, механотерапії та тренувань), апаратної фізіотерапії, комплементарної терапії, яка

включає фітотерапію, мануальну терапію, рефлексотерапію, гомеопатію та дієтотерапію. Крім цього, використовують медикаментозні засоби (протирецидивна фармакотерапія, підтримувальна та адаптаційна), за необхідності можуть здійснювати хірургічні втручання, наприклад, ортопедичні або косметичні, які істотно скорочують терміни проведення медичної реабілітації та збільшують її ефективність [2].

Важливим компонентом реабілітаційного процесу є соціальна реабілітація, що становить собою систему заходів, які спрямовані на забезпечення умов для повернення особи до повноцінного життя, її соціального статусу, активності, участі в суспільній та побутовій діяльності шляхом залучення її соціально-довкільної орієнтації та проведення соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації. Робота фахівців із соціальної реабілітації спрямована на повернення осіб з обмеженням життєдіяльності до повноцінного, активного та самостійного життя навіть за умов тих обмежень через набуте захворювання.

Завданнями фахівця з соціальної роботи, який здійснює соціальну реабілітацію, є:

- глибоке розуміння рівня можливостей, стану здоров'я та потреб особи з обмеженням життєдіяльності;
- безпосередня участь у комплексній реабілітації (допомога в облаштуванні на час перебування в Центрі, супроводі, вирішення поточних проблем, що виникають, проведення лекцій, диспутів, вечорів, участь у культмасовій роботі;
- виявлення соціальної проблеми, з'ясування її причини, а відтак – сприяння в її вирішенні, за потреби залучення інших фахівців не лише з реабілітаційного центру;
- надання допомоги в працевлаштуванні, супровід за потреби на робочому місці);
- координація зв'язків особи з соціальними службами та іншими державними організаціями, установами [91].

Форми та види соціальної реабілітації:

- розробка організаційних та правових основ системи профілактики, обстеження та лікування;

– превентивна робота з проблем алкоголізму, вживання тютюну серед молоді.

Особливу увагу варто звернути на соціальну реабілітацію та адаптацію біженців, безробітних, емігрантів, людей, які змушені змінити своє постійне місце проживання (сприяння в пошуку або отриманні житла, працевлаштуванні, підвищенні кваліфікації або перекваліфікації відповідно до спеціальності за необхідності допомога в працевлаштуванні за спеціальністю), осіб з обмеженням життєдіяльності; організація роботи відділень соціальної реабілітації підлітків із дезадаптивною поведінкою. Соціальна реабілітація передбачає виконання таких завдань:

– для дітей та молоді, які потребують корекції розумового та фізичного розвитку та проживають у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах);

– для дітей, яким необхідне довготривале лікування та які знаходяться в загальноосвітніх санаторних школах (школах-інтернатах). До такої категорії відносять дітей та молодь, які постраждали від жорстокого поводження, насильства або внаслідок техногенних катастроф, наприклад Чорнобильської АЕС; реабілітації осіб з розумовими або фізичними вадами, які проходять лікування в спеціалізованих фізкультурно-оздоровчих закладах [92];

– закладах вищої освіти, для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, які потребують додаткового супроводу та психологічної допомоги.

У нашому дослідженні звертаємо увагу саме на соціально-психологічну реабілітацію здобувачів з обмеженням життєдіяльності в умовах закладу вищої освіти та вважаємо за необхідне розглянути реабілітацію в контексті психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Пов'язано це насамперед з політикою держави. Здобуття вищої освіти особами з обмеженням життєдіяльності дає можливість реалізувати їх основні свободи та права, зокрема на працю, інтеграцію в суспільство, самореалізацію та здобуття освіти.

Вважаємо за необхідне проаналізувати нормативно-правову базу впровадження інклюзивної освіти та психолого педагогічного

супроводу. Основоположні положення щодо прав осіб з обмеженням життєдіяльності визначені в Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (ратифікована в 2009 р.), яка у ст. 24 декларує створення інклюзивного освітнього середовища та рекомендує державам-учасницям забезпечувати розумне пристосування, що враховує індивідуальні потреби особи з обмеженням життєдіяльності. Надавати можливість засвоювати життєві та соціальні навички, для їх повноцінної інтеграції в суспільство, зокрема сприяти засвоєнню абетки Брайля, альтернативних шрифтів, жестової мови, альтернативних методів спілкування, поряд з тим, важливим є отримання навичок орієнтації та мобільності [37]. У Всесвітній декларації з питань освіти для всіх, ухваленої в Джомтєні, (Таїланд 1990 р.), визначено всеохопне бачення інклюзивної освіти, яке декларує забезпечення всезагального доступу до освіти, та закликає до рівності в цій галузі [33]. Саламанська декларація та рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами (1994 р.) – перший документ, який декларує необхідність створення інклюзивної освіти та врахування її основного принципу – рівності (за можливості всі діти повинні навчатися разом у всіх випадках, незважаючи на відмінності або труднощі, які існують) [86].

Інклюзивній освіті приділено значну увагу в публікації ЮНЕСКО «Відкритий файл про інклюзивну освіту» (2001 р.) яка представляє досвід країн, накопичений під час консультацій, проведених протягом 5 років [33]. Під час 48 сесії Міжнародної конференції з освіти «Інклюзивна освіта – шлях у майбутнє» (м. Женева, 2008 р.) визначено, що розроблення й реалізація політики, зорієнтованої на впровадження інклюзивної освіти, вимагають значних зусиль від світової громади з метою активізації потенціалу міжнародного суспільства [120]. Згідно з Комюніке Лювенської конференції, ратифікованим Україною, країни-учасниці Болонського процесу зобов'язались створювати необхідні умови для осіб з обмеженням життєдіяльності, зокрема це стосується забезпечення рівності та соціальної взаємодії [147]. Розглядаючи Всесвітні Цілі сталого розвитку на 2016 – 2030 роки звернемо увагу на 4 ціль, яка закликає до забезпечення загальної та якісної освіти та

популяризації навчання за принципом «навчання впродовж життя». У пункті 4.а зазначено про необхідність створення та вдосконалення закладів освіти, які враховують інтереси всіх, зокрема дітей з обмеженням життєдіяльності. Поряд з тим звернено увагу на створення безпечного та вільного від насильства й соціальних бар'єрів середовища [107].

Законодавство України про вищу освіту базується на Конституції України. У ст 53 зауважено, що «кожен має право на освіту. Держава гарантує безоплатність та доступність усіх рівнів освіти починаючи від дошкільної та завершуючи ЗВО державної і комунальної форми власності. Згідно із законом держава гарантує розвиток дошкільної, позашкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти [38].

У ст.3 ЗУ «Про освіту» задекларовано право кожного на отримання якісної освіти та неприпустимість дискримінації за расою, інвалідністю, статтю, релігійними або політичними переконаннями [71]. Ст. 19, п.4 зобов'язує органи державної влади та місцевого самоврядування, в підпорядкуванні яких є заклади освіти, створити особам з інвалідністю необхідні умови для здобуття освіти нарівні з іншими особами. Досягти цього можна шляхом фінансового, матеріально-технічного забезпечення та кадрового, упровадження універсального дизайну та/або розумного пристосування, задля врахування індивідуальних потреб та можливостей, які визначені в індивідуальною програмою реабілітації. Ст. 20 декларує особливості інклюзивного навчання та базується на принципах: ефективного залучення, недискримінації, урахування багатоманітності. Ст. 3 ЗУ «Про вищу освіту» декларує необхідність створення у ЗВО необхідних умов для реалізація права на якісну вищу освіту особам з інвалідністю [70].

Важливим документом у сфері інклюзивного навчання стала Постанова Кабінету Міністрів України (від 10 липня 2019 р. № 635) «Про затвердження порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти», яка декларує:

- надання освітніх послуг на рівній основі, без дискримінації;
- створення інклюзивного освітнього середовища;

- створення безбар'єрного середовища та застосування принципів універсального дизайну під час освітнього процесу;

- пристосування території ЗВО, допоміжних будівель та споруд відповідно до вимог державних будівельних норм. У разі неможливості повного пристосування для осіб з обмеженням життєдіяльності варто здійснити розумне пристосування з урахуванням принципів універсального дизайну;

- за необхідності заклад освіти повинен забезпечити необхідними інформаційно-комунікаційними та навчально-методичними матеріалами й технологіями, які будуть використані під час організації навчального процесу;

- за необхідності варто використовувати розумне пристосування;

- під час планування та організації освітнього процесу варто застосовувати найбільш прийнятні для здобувачів з обмеженням життєдіяльності методи, форми та способи спілкування. Під час адаптації освітнього процесу варто використовувати українську жестову мову, рельєфно-крапковий шрифт (шрифт Брайля), залучати відповідних фахівців і науково-педагогічних працівників;

- за необхідності надавати доступ до інформації за допомогою дубляжу у формі карток шрифт Брайля, збільшеного шрифту, електронного формату та інших форм модифікації [72].

З метою створення належних умов для реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності заклади вищої освіти можуть облаштовувати приміщення для надання консультацій психологом, ресурсні кімнати, зали для занять з лікувальної фізкультури, відпочинку, кімнати для особистої гігієни, медичного обслуговування. Відповідно до «Методичних рекомендацій щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах освіти» для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, які потребують додаткової чи постійної підтримки під час освітнього процесу рекомендовано створення інклюзивних груп, які формуються за наказом керівника закладу на основі письмової заяви здобувача з обмеженням життєдіяльності або його законних представників, довідки що підтверджує обмеження життєдіяльності

та індивідуальної програми реабілітації (за наявності) [52]. Для повноцінної інтеграції здобувача з обмеженням життєдіяльності в освітній процес на базі ЗВО можна створювати команду психолого-педагогічного супроводу або відповідний підрозділ.

Психолого-педагогічний супровід – це системна діяльність практичного психолога та корекційного педагога, яка спрямована на створення комплексної системи психолого-педагогічних, клініко-психологічних та психотерапевтичних умов, що сприяють засвоєнню вмінь, навичок і знань, сприяють успішній адаптації, реабілітації, особистісному становленню особи, її інтеграції в соціум. Важливим складником психолого-педагогічного супроводу є психологічна адаптація. Головним завданням психолога ЗВО є створення системи заходів, спрямованої на формування в особи з обмеженням життєдіяльності здатності до пристосовування до існуючих вимог у суспільстві, за рахунок засвоєння цінностей та норм суспільства у якому особа з обмеженням життєдіяльності навчається та проживає [75];

Завдання, які покладають на службу, регламентує п.11 Положення про організацію інклюзивного навчання в ЗВО, це зокрема:

- співпраця з відповідними структурними підрозділами ЗВО, які відповідають за організацію інклюзивного навчання та координують забезпечення навчально-реабілітаційного супроводу здобувача з обмеженням життєдіяльності;

- розробка та моніторинг індивідуального навчального плану здобувача з обмеженням життєдіяльності та за необхідності внесення змін до нього;

- перепідготовка (підвищення кваліфікації) науково-педагогічних працівників ЗВО, соціальних працівників та волонтерів, які працюють зі здобувачами освіти з обмеженням життєдіяльності, серед можливих форм роботи – лекції, тренінги, семінари, конференції, круглі столи тощо;

- за необхідності консультування та організація надання методичної допомоги науково-педагогічним працівникам ЗВО з питань організації освітнього процесу здобувачів освіти з обмеженням життєдіяльності;

– постійне провадження інформаційно-просвітницької діяльності, з метою формування толерантного ставлення до здобувачів з обмеженням життєдіяльності;

– регулярна співпраця з громадськими об'єднаннями, закладами соціального захисту населення з метою залучення до волонтерської діяльності, спрямованої на підтримку здобувачів з обмеженням життєдіяльності [72].

Важливим в становленні інклюзивної освіти стало розпорядження КМУ від 14 квітня 2021 р. № 366-р «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» [76]. Головна мета стратегії – створення безбар'єрного середовища, забезпечення рівних можливостей шляхом інтегрування інформаційної, соціальної, фізичної, цифрової, економічної та освітньої безбар'єрності в усіх сферах державної політики. МОН розробляючи стратегію, приділяє значну увагу наряду освітньої безбар'єрності, серед основних цілей якого варто виділити:

– можливість використання всіх видів та форм освіти незалежно від віку;

– створення рівних умов для навчання та забезпечення необхідних особливих освітніх потреб для здобувачів з обмеженням життєдіяльності;

– створення відповідного інклюзивного освітнього середовища [30].

Питання розвитку та становлення інклюзивної освіти в вітчизняних закладах вищої освіти висвітлювали такі науковці: А. Шевцов [194], М. Чайковський [108], А. Колупаєва [32], О. Кравченко [41], П. Таланчук [97], Г. Давиденко [15], К. Кольченко [34], Г. Нікуліна [35].

Сьогодні першочерговим завданням, уряду та взагалі Міністерства освіти і науки України зокрема стало створення інклюзивної моделі освіти, яка передбачає включення осіб з обмеженням життєдіяльності в загальне освітнє середовище та створення всіх необхідних умов для їх повноцінної інтеграції в суспільство. Створюючи інклюзивне освітнє середовище, ЗВО

мають вирішувати низку методичних, психолого-педагогічних, технічних, організаційних та соціальних проблем, серед яких:

- створення безбар'єрного середовища;
- створення відповідної матеріально-технічної бази з використанням принципу універсального дизайну або розумного пристосування;
- підготовка відповідного навчально-методичного забезпечення адаптованого до потреб здобувачів з обмеженням життєдіяльності;
- упровадження системи відповідних інформаційних і навчальних технологій, доступних для здобувачів з обмеженням життєдіяльності;
- пристосування та навчально-методична підтримка викладачів і здобувачів які навчаються в інтегрованих групах;
- урахування під час організації та проведення навчального процесу індивідуальних потреб здобувачів з обмеженням життєдіяльності;
- психологічна підтримка здобувачів з обмеженням життєдіяльності та надання роз'яснень науково-педагогічним працівникам ;
- формування толерантного ставлення в колективі до здобувачів з обмеженням життєдіяльності, розуміння їх проблем та допомога за необхідності;
- організація медико-реабілітаційної та соціальної допомоги [53].

Повноцінне залучення здобувачів з обмеженням життєдіяльності до колективу допомагає успішно пройти адаптацію та розвиває в них самостійність, упевненість, сміливість та інші важливі соціальні навички. Психолого-педагогічні послуги – це система заходів під час освітнього процесу та розвитку особи з обмеженням життєдіяльності, що включені до індивідуальної програми реабілітації, які надають науково-педагогічні працівники ЗВО, інклюзивно-ресурсні центри, реабілітаційні установи системи охорони здоров'я та соціального захисту. Для повноцінної інтеграції здобувача з обмеженням життєдіяльності в освітній

процес у ЗВО варто створювати команду психолого-педагогічного супроводу або відповідний підрозділ, завданнями яких будуть:

- збір інформації про історію хвороби, особливості здобувача, його зацікавлення, визначення труднощів та освітніх потребах, яких зазнавав здобувач під час навчання;

- визначення напрямів реабілітаційних, корекційних, соціальних та психолого-педагогічних послуг, що можуть бути в рамках роботи команди супроводу на підставі висновку МСЕК;

- розробка, моніторинг індивідуального навчального плану кожного здобувача з обмеженням життєдіяльності, його коригування за необхідності та визначення динаміки;

- надання консультативної та методичної підтримки науково-педагогічним працівникам з питань організації інклюзивного навчання;

- створення комфортних умов для інтеграції здобувачів з обмеженням життєдіяльності у нове освітнє середовище; організація роботи з батьками здобувачів з обмеженням життєдіяльності шляхом надання консультацій щодо особливостей адаптації, навчання та залучення до неформальної освіти здобувачів з обмеженням життєдіяльності;

- проведення просвітницької роботи серед науково-педагогічних працівників та здобувачів з метою недопущення дискримінації [168; 64].

Для зручності під час навчального процесу для здобувачів з обмеженням життєдіяльності варто розробити «Індивідуальну програму розвитку студента з особливими освітніми потребами». Ця програма подає відомості про самого здобувача, його індивідуальний освітній план, до якого входять графік освітнього процесу на навчальний рік та індивідуальна картка здобувача вищої освіти. Психолого-педагогічний супровід спрямований на:

- соціалізацію здобувачів з обмеженням життєдіяльності, розвиток їхньої самостійності та відповідних професійних компетенцій;

- формування навичок саморегуляції та саморозвитку з урахуванням отриманих вмінь та навичок під час індивідуальної психологічної роботи.

За результатами своєї діяльності команда психолого-педагогічного супроводу або відповідний структурний підрозділ може:

- визначення напрямів та обсяг корекційних та психолого-педагогічних послуг, які можуть бути надані у ЗВО з урахуванням можливостей та індивідуальної програми реабілітації здобувача. Такі послуги надають через проведення індивідуальних консультацій та групових занять;

- вироблення рекомендації щодо внесення коректив та виконання індивідуальної програми розвитку, зокрема в контексті надання психолого-педагогічних послуг, адаптації форм та методів навчання відповідно до потенційних можливостей та потреб.

1.2 Кращий досвід закордонних та українських університетів з соціально-психологічної реабілітації та психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності

Вважаємо за необхідне розглянути систему соціально-психологічної реабілітації та психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності, зокрема кращий досвід закордонних та українських університетів та проаналізувати міжнародний досвід щодо впровадження інклюзивної освіти в закладах вищої освіти. У впровадженні інклюзивної освіти в вищій школі важливим є досвід Італії, яка першою в світі на законодавчому рівні створила всі необхідні умови людям з обмеженням життєдіяльності для отримання освіти, починаючи з дошкільних закладів освіти.

Згідно зі ст.16 закону №104 університети зобов'язані мати в штатному розписі координатора з питань, що стосуються інтеграції здобувачів з обмеженням життєдіяльності в освітнє середовище. Інклюзивне навчання передбачає обов'язкову розробку індивідуального навчального плану, який формується на основі встановленого діагнозу. Університети зобов'язані створити всі необхідні умови для здобувача з обмеженням життєдіяльності, основними з яких вважаються архітектурна доступність, яка забезпечує доступ до навчальних аудиторій, гуртожитків, бібліотек,

лабораторій та центрів, використання допоміжних засобів, адаптація навчального матеріалу відповідно до потреб здобувачів, зокрема транслювання інформації за допомогою сурдоперекладача та отримання необхідної інформації шрифтом Брайля [170; 171]. Одним із передових закладів Італії є Болонський університет (Università di Bologna), на базі якого створено Службу для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, пріоритетами якої є такі принципи:

- *рівність* – служба у своїй діяльності гарантує рівні умови користування та однакове ставлення при наданні послуг усім здобувачам. Служба дотримується принципів об'єктивності, нейтральності та неупередженості при оцінці потреб та запитів здобувачів, які звертаються до офісу за послугами, які вони можуть отримати;

- *безперервність* – служба гарантує регулярну інформаційну та організаційну підтримку здобувачам з обмеженням життєдіяльності;

- *участь* – залучення здобувачів до позанавчальної діяльності з метою розвитку їх творчого та наукового потенціалу;

- *ефективність* – прагнення до постійного розвитку та вдосконалення якості надання послуг;

- *автономія* – сприяння максимальній автономії здобувача у всіх сферах життя, зокрема під час освітнього процесу.

- *відкритість* – сприяння включенню здобувачів з обмеженням життєдіяльності до університетської спільноти, через ціннісні усвідомлення та покращення доступу до університетських споруд. Також постійною практикою є обмін досвідом та досягненнями, які допомагають урахувати потреби кожного здобувача та зробити його навчання максимально комфортним і доступним;

- *індивідуалізація* – гарантування кожному здобувачу з обмеженням життєдіяльності максимальне врахування його потреб та пошук максимально ефективних технік та засобів для успішної адаптації та засвоєння необхідних знань та навичок [218; 186; 192].

В університеті надають великий спектр послуг для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, зокрема це може бути адаптація до

іспиту, додаткова консультація викладача [196]. У здобувачів є можливість отримати дидактичні матеріали, які пристосовані до їх потреб, зокрема тексти в цифровому форматі, збільшені ксерокопії дидактичного матеріалу або технічні засоби, наприклад, програми синтезу мови, розпізнавання голосу, сканери для оцифрування навчальних матеріалів, принтер Брайля, Брайлівський дисплей [208]. Спеціально для здобувача з обмеженням життєдіяльності можуть адаптувати лекційний матеріал, зокрема доступні послуги сурдоперекладача італійської, а здобувачі, які мають вади зору, можуть отримати матеріал шрифтом Брайля або аудіо варіант лекції [156]. Важливими є послуги з мобільності, що стосуються маломобільних груп та здобувачів з вадами зору. Таким здобувачам компенсують проїзд до університетських структур або надають допомогу волонтера під час піших прогулянок.

Подібним є досвід університету Торіна (Università degli Studi di Torino) та Університету Флоренції (L'Università di Firenze). В університетах діють спеціальні структури – сектори інтеграції здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Їх головною метою стало створення інтегрованої системи послуг, що супроводжує здобувача з обмеженням життєдіяльності від моменту вступу та протягом всього періоду навчання в університеті. Діяльність сектору – це:

- допомога абітурієнтам на момент вступу;
- супровід протягом усього періоду навчання;
- зв'язок із випускниками для відслідковування їх кар'єрного зросту.

Під час навчання здобувачі з обмеженням життєдіяльності можуть скористатись пакетом послуг, що допоможе їм краще адаптуватись в освітньому середовищі, зокрема:

- допомогою супроводжувача під час перерв між заняттями;
- допомогою в написанні конспектів, підготовки до іспитів;
- допомогою сурдоперекладача;
- спеціально облаштованими комп'ютерними класами, доступними для людей з вадами зору [163; 149; 206; 217].

Подібним до італійського є досвід Канади та США. Університети спрямовують діяльність на забезпечення всебічного розвитку здобувачів з обмеженням життєдіяльності, надають

відповідну допомогу в навчанні та працевлаштуванні [19]. У Канаді, наприклад, створено Національну освітню асоціацію здобувачів з обмеженням життєдіяльності (National Educational Association of Disabled Students) [178]. NEADS – благодійна організація, завданням якої є допомога здобувачам з обмеженням життєдіяльності через конкретні проєкти, послуги, дослідження, публікації та партнерство. NEADS працює по всій території Канади і представляє всі провінції. Серед базових послуг, які надають в університетах Канади, варто відзначити:

- *нотатки під час освітнього процесу* – деяким здобувачам з обмеженням життєдіяльності важко робити чіткі записки. Через це заклади пропонують можливість запису лекцій або ж викладачі створюють конспекти своїх лекцій. Як альтернатива, викладачі пропонують копії конспектів лекцій або презентацій PowerPoint;

- *візуальний переклад мови* – лекцію, а також питання та коментарі до неї інтерпретують жестовою мовою. Крім того, лектори заздалегідь можуть давати конспекти лекцій, щоб здобувачі мали змогу підготуватися;

- *субтитри* – якщо здобувач не володіє жестовою мовою, він може попросити про субтитри, які виводять на спеціальний екран у режимі реального часу;

- *архітектурна доступність* – здобувачі з обмеженням життєдіяльності мають пріоритет у виборі місця сидіння (спереду, біля колонок, біля електричних розеток тощо). В аудиторіях і лабораторіях повинні бути столи, доступні для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, та комп'ютерні станції;

- *адаптація іспиту* – здобувач може попросити більше часу для складання іспиту, тому, залежно від нозології, викладач повинен відвести здобувачу потрібний додатковий час. Іспит може включати завдання шрифтом Брайля, збільшений друк або цифровий формат [209].

Багато університетів Канади пристосовані для здобувачів з найпоширенішими потребами, такими як: порушення зору, труднощі з мобільністю, порушення слуху, а також розлад дефіциту уваги. Майже в усіх університетах діють спеціальні центри та

служби, до обов'язків яких входить допомога в інтеграції здобувачів з обмеження життєдіяльності в освітню діяльність університету. У нормативних положеннях університетів та на законодавчому рівні регламентовано застосування допоміжних засобів під час навчання та створення безбар'єрного середовища.

Наприклад, в Університеті Торонто (University of Toronto) навчаються більше 2000 здобувачів з обмеженням життєдіяльності [224]. За час роботи університету основними принципами в роботі зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності стали цінності поваги до гідності, індивідуалізації та включення та повної участі в університетському житті. Під час навчання здобувачі з обмеженням життєдіяльності можуть скористатись сурдоперекладачем, допомогою волонтера, адаптацією іспиту, отримати навчальні матеріали в альтернативних форматах, таких як: шрифтом Брайля або програмне забезпечення, що підтримує голос. Адаптація навчальних курсів дає можливість здобувачу повноцінно навчатись, але не зменшує вимоги щодо рівня засвоєння знань та здобуття необхідних умінь і навичок на рівні з іншими.

Більшість здобувачів, які навчаються в університеті, мають невидимі вади, такі як: психічні розлади, хронічні стани здоров'я (наприклад, артрит, захворювання кишківника, муковісцидоз, діабет та рак), розлад дефіциту уваги та гіперактивність. Здобувачі, особливо з хронічними порушеннями здоров'я, які швидко втомлюються, можуть зробити перерву в проходженні курсу та повернутись до нього, коли дозволить стан здоров'я [131].

Однією з важливих складових успішної інтеграції є залучення здобувачів до суспільної та громадської діяльності, участі в неформальних проєктах та конкурсах для кращого розвитку їх наукового та творчого потенціалу. Подібним є досвід Університету Альберти (University of Alberta) традиційно відомий тим, що заохочує здобувачів з обмеженням життєдіяльності вступати до них. Він також відомий послугами супроводу та підтримки, якими може скористатись здобувач з обмеженням життєдіяльності під час навчання, щоб забезпечити комфортне навчання та повний доступ до підрозділів університету [221].

Служби університету адаптують курси та процедури іспиту до потреб здобувача, нададуть усю необхідну технічну підтримку. Університет також забезпечує безбар'єрність як на території університету, так і в гуртожитках. Під час навчання здобувач може скористатись послугами особистого помічника, синхронним перекладом під час занять та отримати необхідний дидактичний матеріал.

Навчання в університетах для здобувачів з обмеженням життєдіяльності в США регламентує Закон про реабілітацію 1973 р. розділ 504 якого стосується захисту здобувачів з обмеженням життєдіяльності. У ньому зазначено: «Жодна особа з обмеженням життєдіяльності, яка має мешкає у Сполучених Штатах Америки, виключно через її обмеження не повинна бути виключена з участі в суспільному житті, їй не може бути відмовлено в перевагах, така особа не має піддаватися дискримінації за будь-якою програмою чи діяльністю, яка отримує федеральну фінансову допомогу ...» [124]. Університет має забезпечити все необхідне для повноцінного навчання здобувача з обмеженням життєдіяльності, зокрема це стосується створення безбар'єрного середовища, наявності спеціальних дидактичних матеріалів та допомоги асистента. У США створили рейтинг доступності університетів, за даними якого 1 місце займає Мічиганський університет (University of Michigan) [123; 222]. В університеті створено Службу для допомоги здобувачам з обмеженням життєдіяльності.

Здобувачам з обмеженням життєдіяльності, які потребують адаптації навчальних курсів, рекомендують звернутись до своїх викладачів та визначити, у якому форматі здобувач буде отримувати необхідні матеріали. Служби університету для здобувачів з обмеженням життєдіяльності (SSWD) надають допомогу щодо навчальних, економічних та соціальних питань. Серед базових послуг виокремимо такі: консультування, допомога персонального асистента, синхронний переклад жестовою мовою під час лекцій, дублювання матеріалу шрифтом Брайля, спеціальні посібники, дидактичні матеріали зі збільшеним шрифтом, адаптивна комп'ютерна техніка та телекомунікаційні пристрої для здобувачів з вадами слуху. Служба була першою, хто створив

«лабораторію обчислювальної технології з адаптивними технологіями» [191].

На 2 місці рейтингу Університет Південної Каліфорнії (University of Southern California), в якому створено Службу підтримки здобувачів з обмеженням життєдіяльності – відділу, відповідального за забезпечення рівного доступу для здобувачів з обмеженням життєдіяльності відповідно до державного та федерального законів [223]. Команда служби прагне служити спільноті університету для: забезпечення рівного доступу, усунення перешкод, збільшення поінформованості про здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Послуги, що надає служба, включають репетиторство, ведення конспектів, адаптація приміщень для тестування, допоміжні технології та послуги, які враховують конкретні потреби кожного здобувача з обмеженням життєдіяльності [182].

Трійку лідерів рейтингу університетів США завершає Північно-Східний Університет (Northeastern University), у якому створено Центр для здобувачів з обмеженням життєдіяльності Північно-Східного регіону. У Центрі працюють волонтери, які допомагають з написанням лекцій, та в освоєнні необхідного матеріалу, адаптувати інформацію відповідно до потреб здобувача [180].

Вивчення досвіду Австрії, засвідчило, що принципи інклюзивного навчання закріплені на законодавчому рівні, зокрема діяльність університетів регулює Закон про університет 2002 року [181]. У 4 пункті 2 розділу Рамкового закону про університети зазначено: «Університети беруть участь у соціальній підтримці здобувачів; враховують особливі потреби; гарантують, що здобувачі з обмеженням життєдіяльності не будуть мати перешкод для навчання та зможуть скористатися пропозиціями університету без сторонньої допомоги, якщо це можливо» [154].

Важливим кроком до створення інклюзивного освітнього середовища стала ратифікація Всесвітньої Конвенції ООН про права людей з обмеженням життєдіяльності. Головна мета Конвенції – покращити становище людей з обмеженням життєдіяльності шляхом надання їм можливості ефективно

користуватися всіма правами та основними свободами нарівні з іншими. Зокрема, одним з основоположних пунктів Конвенції стало право на освіту на всіх рівнях, створення інклюзивної системи освіти, яка б сприяла інтеграції дітей та молоді з обмеженням життєдіяльності на всіх рівнях освіти [166]. Згідно зі ст. 24 Конвенції особам з обмеженням життєдіяльності гарантовано право на навчання протягом усього життя, а отже, не лише на отримання спеціальності, а також і на спеціалізовані курси, що підвищують професійні компетенції і так зміцнюють їх позиції на ринку праці. Резолюція 71-го щорічного загального зібрання Німецького студентського союзу в 2010 році закликає університети та уряд вжити заходів відповідно до рекомендації статті 24 Конвенції ООН та посібника «Університет для всіх» («Eine Hochschule für Alle») [198]. Та рекомендувала активно брати участь у імплементації Конвенції ООН про права людей з обмеженням життєдіяльності у формі планів дій на рівні країни [160].

Майже в усіх університетах та багатьох здобувацьких спілках є консультанти для здобувачів з обмеженням життєдіяльності та хронічними захворюваннями. Вони консультують з усіх питань, що стосуються курсу навчання, зокрема щодо адаптації навчального процесу, допомоги під час іспитів, а також надають консультації з фінансових питань.

Одним з передових є досвід університету Відня (Universität Wien) [220]. Університет позиціонує себе, як безбар'єрний. Доступність університету можна побачити в різних сферах, таких як: інфраструктура, комунікації, технології, стиль викладання або адаптація під час курсу. Корпуси університету оснащені пандусами, автоматичними відкривачами дверей, ліфтами, спеціально облаштованими санітарними кімнатами, освітленням та меблями, необхідними для здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Корпуси позначені власною тактильною системою на підлозі для осіб з вадами зору [158]. У бібліотеці університету доступні цифрові або аудіо версії матеріалів, а також матеріали шрифтом Брайля. Створено робочі станції, пристосовані до потреб здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Окрім специфічного обладнання, було встановлено також програмне забезпечення [141]. Під час

освітнього процесу здобувачі з обмеженням життєдіяльності мають змогу скористатись спеціальними технічними засобами, наприклад, портативним зчитувачем екрану, FM-системою, диктофоном, Брайлівським ярликом або спеціальним папером, на якому попередньо надрукували або намалювали чорною фарбою. Лінії та ділянки чорного кольору піднімаються від тепла і стають відчутними [165; 176].

В університеті реалізують ряд проєктів, які спрямовані на створення інклюзивного освітнього середовища та покращення рівня архітектурної доступності. Серед таких проєктів відзначимо «Доступність з командою» (Begehungen mit dem Team Barrierefrei). У 2018 році у Віденському університеті було проведено опитування щодо інфраструктури доступності, ініційоване Консультативною радою «Доступне навчання». Властивості будівель та приміщень університету були зафіксовані в численних оглядах / випробуваннях. Після проведеного експерименту команда сформувала свої пропозиції щодо вдосконалення та звернулась з пропозиціями до відповідальних органів. З травня 2017 року по квітень 2020 року було реалізовано пілотний проєкт «Індивідуальна підтримка навчання для здобувачів з обмеженням життєдіяльності» (Individuelle Studienunterstützung für Studierende mit Beeinträchtigung), що фінансувався за кошти Міністерства освіти. Учасники проєкту надавали індивідуальну підтримку здобувачам з обмеженням життєдіяльності, коли технічні чи інші заходи не працювали. Підтримку в основному надавали здобувачі спеціалізації «Інклюзивна педагогіка» [187].

Важливим для української системи освіти є досвід Грацького університету (Universität Graz), в якому працює Відділ для людей з обмеженням життєдіяльності (Referat für Menschen mit Behinderung) [190; 219]. Університет чітко виступає за рівність людей з обмеженням життєдіяльності та хронічними хворобами. Це створює ідеальні умови для всіх у дослідницьких, навчальних та адміністративних операціях. В університеті адаптовані всі будівлі для людей з обмеженням життєдіяльності, зокрема, обладнано всі корпуси ліфтами, пандусами та спеціально облаштованими аудиторіями. Для людей з вадами зору будівлі облаштовані

спеціальними табличками та розміткою. У бібліотеці університету у вільному доступі є вся необхідна література та її цифрові копії. Університет надає спеціальні технічні засоби та пристрої, зокрема пристрої, які синтезують мову, полегшуючи роботу з текстом [175].

Важливим для нас є досвід сусідніх країн Польщі та Чехії. У польських університетах навчається все більше людей з обмеженням життєдіяльності. Завдяки рішенням, запровадженим реформою вищої освіти 2011 року, університети отримали нові можливості для допомоги здобувачам з обмеженням життєдіяльності. Першим кроком до формування інклюзивного освітнього середовища стало прийняття Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй Конвенції про права осіб з обмеженням життєдіяльності у 2006 році. Польща ратифікувала конвенцію у 2012 році. У галузі вищої освіти це процедури, спрямовані на адаптацію курсу до потреб конкретної людини з обмеженням життєдіяльності, усунення архітектурних, комунікаційних, інформаційних або соціальних бар'єрів [231].

Важливим кроком у створенні інклюзивного середовища стала резолюція Конференції ректорів польських академічних шкіл (від 2 серпня 2012 року), у якій зазначено про необхідність надання рівного доступу до вищої освіти незалежно від стану здоров'я здобувача [167]. Посилаючись на ст. 24 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, ст. 70 п. 4 Конституції Республіки Польща та ст. 13 та 94 Закону про освіту, конференція ректорів запропонувала всім партнерським університетам у рамках своєї автономії сформулювати та впровадити пропозиції щодо підтримки здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Під час роботи конференції було розроблено 7 принципів освітньої підтримки здобувачів з обмеженням життєдіяльності:

- *індивідуалізація* – адаптація процесу навчання здобувача з обмеженням життєдіяльності відповідно до нозології та стану здоров'я;
- *суб'єктивність* – врахування думки здобувача з обмеженням життєдіяльності у процесі адаптації та формування освітньої траєкторії;

– *розвиток потенціалу здобувача з обмеженням життєдіяльності* – пошук альтернативних шляхів виконання окремих завдань і набуття знань та навичок здобувачем з обмеженням життєдіяльності;

– *раціональність коригування* – коригування освітньої програми відповідно до індивідуальних потреб, не зачіпаючи результатів навчання;

– *підтримка академічного стандарту* – адаптовані завдання повинні відповідати змісту курсу та не повинні призвести до неповного здобуття здобувачем з обмеженням життєдіяльності практичних умінь та навичок;

– *адаптація, близька до стандартного курсу* – відповідність курсів навчальній програмі та забезпечення повної міри засвоєння знань з відповідних дисциплін;

– *рівні права та обов'язки* – однакове ставлення до всіх здобувачів. повага до прав здобувачів, а також вимогливе ставлення до дотримання ними обов'язків [167].

Для польських університетів стало нормою відкривати офіси для здобувачів з обмеженням життєдіяльності в університетах або призначати відповідальну особу, яка займається питаннями інтеграції. Головне їх завдання – надання можливості здобувачам з обмеженням життєдіяльності повноцінно брати участь у навчальному процесі, а також у суспільному, науковому та культурному житті. Вони також підтримують здобувачів у вирішенні проблем, які виникають в університеті, та представляють їхні інтереси в академічній спільноті. Саме такі підрозділи надають інформаційну підтримку для здобувачів з обмеженням життєдіяльності від моменту вступу. В останні роки польські університети значно розширили та модернізували свої гуртожитки, встановили ліфти та призначили місця для паркування здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Вони також обладнують аудиторії радіопередавачами, а на дверях дублюють написи шрифтом Брайля, так усувають бар'єри, які перешкоджали навчанням здобувачів з обмеженням життєдіяльності.

Важливим є досвід Варшавського університету (Uniwersytet Warszawski), Гірничо-металургійної академія ім. Станіслава

Сташиця (Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica) та Університету соціальних та гуманітарних наук (Uniwersytet SWPS), які надають здобувачам з обмеженням життєдіяльності кімнати в гуртожитках, адаптовані до їхніх потреб [204; 203; 201]. У деяких гуртожитках можна жити в кімнаті з помічником. Головне завдання помічника – допомога під час освітнього процесу в пересуванні територією університету та пошук матеріалів у бібліотеках. Деякі університети організовують транспорт для маломобільних груп здобувачів від місця проживання до університету та назад (наприклад, Варшавський університет). Більшість іспитів пристосовують відповідно до потреб. Здобувачі з вадами зору можуть скласти усний іспит, написати його на комп'ютері або скористатися допомогою асистента.

Університети забезпечують здобувачів з обмеженням життєдіяльності спеціалізованим обладнанням (диктофони, ноутбуки або система, що підтримує слух), яке сприяє адаптації навчання до потреб здобувача. Спеціальні центри трансформують друковані навчальні матеріали для задоволення потреб здобувачів із вадами зору. Вони використовують, наприклад, шрифт Брайля, збільшений шрифт, електронний запис документів у текстовій формі або запис публікацій в аудіоверсії. Такі підрозділи також беруть участь в адаптації раніше опублікованих матеріалів до цифрової чи аудіоверсії. Такі центри працюють у Варшавському університеті, Гданську, Вроцлаві, Університеті соціальних та гуманітарних наук та Гірничо-металургійному університеті.

Цікавою практикою для українських ЗВО стане створення цифрової бібліотеки та каталогу з цифровою та аудіоверсіями навчальних матеріалів, необхідних для здобувачів із вадами зору. Прикладом для нас може стати Університет соціальних та гуманітарних наук, Університет Адама Міцкевича (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) та Варшавський університет. Вони є університетами-партнерами проєкту «ABC – Академічна цифрова бібліотека» (<https://www.abc.uw.edu.pl>) [199]. Це платформа, яка збирає каталогізовані навчальні матеріали, адаптовані до потреб незрячих та слабозорих користувачів, а також дозволяє обмінюватися навчальними ресурсами для потреб інших

університетів. В університеті Марії Кюрі-Скłodовської (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) та в університеті Адама Міцкевича університетські бібліотеки та читальні зали адаптували для здобувачів з вадами зору [200]. Вони оснащені спеціалізованим обладнанням та програмним забезпеченням, а також текстовими розширеннями.

Університети дбають про комфортне навчання для своїх здобувачів, наприклад, в Університеті імені Адама Міцкевича в Познані та Гірничо-металургійній академії ім. Станіслава Сташиця організовують спеціальні курси згідно з потребами здобувачів. Людям із порушеннями слуху пропонують заняття з використанням інтерактивних мультимедійних дошок, уроки польської мови або консультації логопедів. Під час освітнього процесу здобувачі можуть користуватися послугами перекладача жестової мови, а лектори проходять базовий мовний курс [205].

Близьким до досвіду Польщі є досвід Чехії. Чехія у своїй політиці дотримується європейського стандарту та забезпечує рівний доступ до освіти незалежно від стану здоров'я. Рівний доступ до вищої освіти закріплений багатьма міжнародними та загальнодержавними законами, зокрема Хартією основних прав і свобод (Listina základních práv a svobod), Конвенція про права осіб з обмеженням життєдіяльності (Úmluva o právech osob se zdravotním postižením), Національним планом підтримки рівних можливостей для осіб з обмеженням життєдіяльності 2015–2020 рр [216]. (Národní plán podpory rovných příležitostí pro osoby se zdravotním postižením na období 2015–2020), довгостроковим планом освіти та розвитку освітньої системи Чехії за період 2015–2020 рр. (Dlouhodobý záměr vzdělávání a rozvoje vzdělávací soustavy České republiky na období 2015–2020), Стратегією освітньої політики Чеської Республіки до 2020 року (Strategie vzdělávací politiky České republiky do roku 2020), законом № 111/1998, який декларує рівні можливості для всіх здобувачів університету [122]. Ратифікуючи Конвенцію про права осіб з обмеженням життєдіяльності, Чехія зобов'язалась створити інклюзивну систему освіти, у ст. 24 (1) зазначено: «Держави-учасниці визнають право осіб з обмеженням

життєдіяльності на здобуття освіти». Інклюзивне навчання в університетах Чехії спрямоване на:

- усебічний розвиток людського потенціалу;
- розвиток особистості, талантів, розумових та фізичних здібностей осіб з обмеженням життєдіяльності;
- ефективно залучення людей з обмеженням життєдіяльності до життя у суспільстві [216].

Для підтримки здобувачів з обмеженням життєдіяльності в чеських університетах створені спеціальні центри для здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Головним завданням таких підрозділів є надання здобувачам підтримки під час навчання та проживання в гуртожитках задля рівного доступу до освіти та повноцінного здобуття такими здобувачами знань, умінь і навичок, які необхідні для виконання навчального плану. Корисним для українських ЗВО стане досвід університету Палацького (Univerzita Palackého v Olomouci) та досвід Університету Томаша Бата в Зліні (Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně), які розробили «Стандарти обслуговування та організаційні умови для здобувачів з інвалідністю» (Standardy servisních a organizačních opatření pro studenty se specifickými potřebami) [183; 185; 225]. Університети протягом кількох років розробляють та поступово впроваджують систему, що дозволяє здобувачам з обмеженням життєдіяльності повною мірою інтегруватись до освітнього середовища. В університетах діють Центри підтримки здобувачів з обмеженням життєдіяльності, які пропонують допомогу в таких напрямках:

- *допомога під час навчання* (асистенти з перепису / написання лекцій та семінарів; одночасна транскрипція; послуги з читання; адаптація навчальних матеріалів (оцифрування текстів; переклад шрифтом Брайля; розширення тестів та текстів; перекладачі жестової мови; надання індивідуальної інструкції);
- *допомога в позанавчальний час* (помічники для подолання архітектурних бар'єрів; послуги екскурсоводів навчання просторової орієнтації);
- *консультація суміжних фахівців* (педагогічна допомога; допомога в розробці індивідуального плану освіти; логопедичне втручання; консультація зі здобувачами, однокласниками або

сім'єю; консультації для викладачів університету та інших працівників університету [207].

Схожим є досвід університету Масарика (Masarykova univerzita), передового у впровадженні інклюзивних форм навчання в Чехії [173]. Університет є одним з найпопулярніших, однією з причин якої є 100% архітектурна доступність та адаптація навчальних матеріалів для здобувачів з обмеженням життєдіяльності. В університеті активно працює Центр підтримки здобувачів з особливими потребами [228]. Піклування про майбутніх здобувачів починається з періоду вступних іспитів: якщо абітурієнт має особливі потреби, він може про це повідомити й іспити будуть адаптовані відповідно до нозології вступника. Університет забезпечує здобувача з обмеженням життєдіяльності всім необхідним для комфортного навчання та проживання, зокрема це стосується комфортних корпусів та гуртожитків, які обладнані пандусами та ліфтами, якщо здобувачу важко пересуватись самотійно, можна скористатись послугами спеціального помічника. Для здобувачів з вадами слуху лекційні заняття синхронно перекладають жестовою мовою та транслюють на спеціальному екрані. Якщо здобувач звик читати по губах, можливий артикуляційний переклад, найпопулярнішою зараз є трансляція лекційного матеріалу в друкований варіант. Значну увагу також приділяють здобувачам із порушенням зору, адже всі корпуси та аудиторії позначені спеціальними кольоровими стрілочками, а всі надписи дублюють шрифтом Брайля [173].

Розглядаючи кращі практики впровадження інклюзивного навчання в університетах світу, звернемо увагу на досягнення українських ЗВО в питанні впровадження інклюзивної освіти для здобувачів з обмеженням життєдіяльності.

Флагманами у вирішенні проблеми впровадження інклюзивної освіти в ЗВО в Україні на сьогодні є Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», який є поки що єдиним закладом вищої освіти інтегрованого типу, який передбачає навчання для молоді з різним рівнем підготовки та різного стану здоров'я. Місією університету є якісна доступна вища освіта для людей, які прагнуть повної особистісної самореалізації, надання

вищої освіти молоді з обмеженням життєдіяльності, через упровадження новітніх освітніх технологій [10]. Особливістю навчання здобувачів із обмеженням життєдіяльності в інтегрованому освітньому середовищі є те, що університет ставить до них такі ж вимоги, як і до інших. Під час викладання неможна уповільнювати темп лекції, зменшити кількість пар або їх тривалість [94].

Навчання здобувачів із обмеженням життєдіяльності в Університеті «Україна» супроводжується за такими напрямками:

- технічним (технічний супровід покликаний компенсувати функціональні обмеження здобувачів і забезпечити комфортне навчання незалежно від нозології та стану здоров'я);
- педагогічним (передбачає оптимізацію викладання навчального матеріалу здобувачам із обмеженням життєдіяльності в максимально сприйнятливій для них формі, забезпечення навчально-методичними матеріалами);
- психологічним (спрямований на зміцнення та збереження психологічного здоров'я здобувача, визначення його особливостей);
- медико-реабілітаційним (комплекс заходів, спрямованих на підтримку, збереження та відновлення фізичного здоров'я здобувачів.);
- фізкультурно-спортивним (покликаний на покращення фізичного здоров'я та залучення здобувачів до занять фізичною культурою та окремими видами спорту);
- соціальним (включає заходи, спрямовані на забезпечення соціалізації здобувачів із обмеженням життєдіяльності, зокрема їх соціально-побутової, соціально-культурної та соціально-трудової адаптації);
- професійно-адаптаційним (здійснюється шляхом надання їм робітничої спеціальності в межах фахової підготовки та допомоги у працевлаштуванні).

Супровід розпочинається з моменту звернення здобувача з обмеженням життєдіяльності до університету й охоплює процеси підготовки до вступу, вступ та навчання у ЗВО, передбачає підтримку зв'язків із випускниками. Усі названі складові системи супроводу вступають у дію поступово та доповнюють одна одну

створюючи так цілісну модель супроводу здобувача з обмеженням життєдіяльності протягом його навчання у ЗВО [10; 94].

Цікавим є досвід Українського католицького університету. У якому розроблено положення «Про організацію інклюзивного навчання із особливими освітніми потребами у вищому навчальному закладі «Український католицький університет»» [66]. В УКУ створено сектор супроводу здобувачів з особливими потребами, головна місія якого – забезпечення здобувачам з особливими освітніми потребами належних та обґрунтованих умов для успішного навчання, дружнього середовища для всестороннього розвитку особистості та їх соціалізації, академічної і технологічної підтримки з метою полегшення доступу до університету як інституції [95]. Сектор працює над комплексною системою підтримки здобувачів з обмеженням життєдіяльності, яка забезпечує створення безбар'єрного середовища, організаційної підтримки та адаптації навчальної програми до потреби здобувача [63]. Під час укладання індивідуального плану для здобувача з обмеженням життєдіяльності враховують медичні показання та результати МСЕК. Серед можливих модифікацій навчального процесу варто виокремити:

- *адаптацію процедури екзамену* для здобувача з обмеженням життєдіяльності (за необхідності організація окремого приміщення, використання адаптивних технологій, додатковий час для екзамену);
- *використання спеціальних аудіо- та візуальних засобів*, отримання матеріалів шрифтом Брайля, можливість користуватись допомогою сурдоперекладача;
- *додаткове облаштування навчального місця* згідно із рекомендаціями МСЕК;
- *допомога від здобувачів-волонтерів* під час навчання та проживання в гуртожитках університету.

В УКУ створена комплексна система супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності, зокрема: навчально-організаційний супровід, психолого-педагогічний супровід, психологічний супровід, соціальний супровід.

Варто звернути увагу на досвід Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». В університеті розроблено «Тимчасове положення про організацію освітнього процесу в КПІ ім. Ігоря Сікорського: додаток Л. 6. Інклюзивне навчання» та «Порядок супроводу (надання допомоги) осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»» [67; 68]. Метою інклюзивного навчання є забезпечення рівного та повноцінного доступу до якісної освіти особам з обмеженням життєдіяльності шляхом застосування особистісно-орієнтованих методів під час їх навчання. Політика університету спрямована на надання особам з обмеженням життєдіяльності якісної освіти шляхом:

- застосування сучасних інформаційних технологій з метою поширення доступу до якісної освіти;
- індивідуального супроводу для здобувачів з обмеженням життєдіяльності під час навчання;
- розширення ресурсів, наявних в університеті, з метою підвищення якості навчання;
- формування дружнього середовища, відкритого до осіб з обмеженням життєдіяльності.

Серед основних напрямків роботи університету у напрямку створення інклюзивного середовища варто відзначити:

- прозору інформацію щодо умов та можливостей під час навчання;
- створення безбар'єрного університетського середовища, відповідних аудиторій, санітарних кімнат, ліфтів, пандусів;
- забезпечення додатковими технічними засобами, серед яких: комп'ютерні програми для слабоворих, системи підсилення;
- розробка ІПР та контроль їх виконання;
- використання можливостей дистанційного навчання;
- проведення просвітницької діяльності для викладачів університету з метою надання методів та форм навчання осіб з обмеженням життєдіяльності.

Значну увагу здобувачам з обмеженням життєдіяльності приділяють в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Для створення інклюзивного середовища в УДПУ імені Павла Тичини велику увагу приділяють забезпеченню реалізації вимог щодо доступності до навчальних приміщень для здобувачів та викладачів з обмеженням життєдіяльності: згідно з будівельними нормами та стандартами облаштовані пандуси в усіх навчальних корпусах; облаштовано спеціалізовані санітарно-гігієнічні кімнати відповідно до вимог доступності та Універсального дизайну; закуплено парти для здобувачів-візочників; придбано таблички шрифтом Брайля з назвою кожного факультету, кафедри, структурних підрозділів університету; закуплено абетки шрифтом Брайля для здобувачів – майбутніх психологів, соціальних працівників, педагогів – майбутніх фахівців, які готові працювати в умовах інклюзивної освіти; у читальних залах та комп'ютерних класах облаштовано клавіатури до комп'ютерів шрифтом Брайля для здобувачів із порушенням зору; для потреб Центру освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів» придбано географічні карти Світу шрифтом Брайля; у гуртожитках облаштовано кімнати для здобувачів з обмеженням життєдіяльності та наявні пандуси.

В університеті розроблено «Положення про команду соціально-психологічного супроводу студента з особливими освітніми потребами» [64]. На факультеті соціальної та психологічної освіти створено 5 інклюзивних груп. Пріоритетними в діяльності університету є такі напрями: організаційна культура, освітня політика, інклюзивна практика. Для забезпечення розвитку інклюзивної освітньої політики в університеті функціонують «Науково-дослідна лабораторія інклюзивної педагогіки» (факультет дошкільної та спеціальної освіти) та «Центр соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів»» (факультет соціальної та психологічної освіти). Університет сприяє працевлаштуванню здобувачів з обмеженням життєдіяльності. В університеті навчаються здобувачі з обмеженням життєдіяльності з усіх регіонів України, своїм фахом

вони здебільшого обирають спеціальності «Соціальна робота», «Психологія», оскільки по завершенню навчання зможуть самі працювати в закладах соціальної сфери і допомагати людям з обмеженими можливостями [23].

У Сумському державному університеті цікавим є досвід дистанційного навчання для здобувачів, які не мають змоги відвідувати університет. Дистанційна освіта передбачає:

- індивідуальний графік навчання;
- дистанційний доступ до навчальних матеріалів за допомогою системи університету;
- онлайн-консультації науково-педагогічних працівників;
- можливість скласти сесію, захистити випускню кваліфікаційну роботу в онлайн режимі;

Також в університеті розроблено положення «Про організацію інклюзивного навчання здобувачів вищої освіти в Сумському державному університеті» [83]. У розділі II зазначено: «Основною метою організації інклюзивного навчання в СумДУ є урахування індивідуальних потреб та можливостей здобувачів з обмеженням життєдіяльності задля здобуття якісної вищої освіти. Інклюзивне навчання в СумДУ реалізується з використанням особистісно-орієнтованих технологій – форм організації навчального процесу, спрямованих на забезпечення психолого-педагогічних умов для мотивації освітньої діяльності здобувача вищої освіти з обмеженням життєдіяльності. Зазначені технології реалізують шляхом варіативності та альтернативності змісту та форм навчання, орієнтованих на врахування індивідуальних особливостей здобувача вищої освіти, його стану здоров'я, особливостей сприйняття навчальної інформації та життєвих цілей для забезпечення умов для активної пізнавальної діяльності, самоконтролю та створення ситуації успіху в навчальній діяльності. В університеті розроблено комплексну систему супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності, яка забезпечує:

- *навчально-організаційний супровід* – підготовка індивідуального навчального плану здобувача; підготовка спеціальних індивідуальних завдань, що охоплюють зміст дисциплін навчального плану; забезпечення доступності до

навчальних приміщень здобувачів освіти з обмеженням життєдіяльності або інклюзивних груп, у яких вони навчаються; планування занять у корпусах та навчальних приміщеннях, обладнаних відповідно до державних будівельних норм, правил і стандартів; моніторинг виконання індивідуального навчального плану; організація індивідуальних консультацій та контрольних заходів.

– *психолого-педагогічний супровід* – надання психологічної та педагогічної допомоги (індивідуальне консультування, психологічна діагностика, психопрофілактична та тренінгова робота тощо) [83].

Отже, українські ЗВО зробили значні кроки в напрямі розбудови інклюзивного освітнього середовища, проте варто звернути увагу на позитивні практики закордонних ЗВО, серед яких – психологічний супровід, індивідуальна та групова робота з психологом, застосування арт-терапевтичних вправ та тренінгових занять, використання роздаткового матеріалу шрифтом Брайля, залучення сурдоперекладача, адаптація навчальних курсів відповідно до потреб здобувача з обмеженням життєдіяльності, створення системи дистанційного навчання та залучення волонтерів чи асистентів для допомоги здобувачам з обмеженням життєдіяльності.

1.3. Сутність та зміст інклюзивного туризму як засобу соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності

Ефективним видом соціально-психологічної реабілітації, який включає всі названі вище компоненти, є інклюзивний туризм (фр. *Inclusif* – що включає в себе, лат. *Include* – містить) – вид туризму, що передбачає доступність туризму для всіх, шляхом створення безбар'єрного середовища в туристичних центрах і об'єктах туристичного огляду. Окрім як пізнавальну діяльність, його розглядають він як потужний засіб активної реабілітації, що містить психологічні, професійні, трудові, медичні, фізкультурно-спортивні, педагогічні, фізичні та соціально-побутові заходи [39].

Такий вид туризму для осіб з обмеженням життєдіяльності дає змогу пізнати історію, культуру, життя та звичаї інших країн, що збагачує людину, надає нових знань та допомагає в соціалізації. Серед основних реабілітаційних функцій туризму відзначимо:

- соціально-відновлювальну спрямовану на відновлення сил, активне пізнання культури, звичаїв, традицій, нові знайомства, створення нових дружніх і ділових зв'язків;

- психологічну, відповідно до якої реалізують потреби особистості в активному відпочинку, зміні соціального оточення та звичного способу життя, що сприяє психологічному розслабленню та фізичному відпочинку.

Такий вид реабілітації позитивно впливає на розвиток особистості, володіє відновлювальною, компенсаторною та оздоровчою функцією [50]. У контексті впровадження системи інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму створено Асоціацію інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму, засновниками якої стали КЗ «Черкаський обласний центр медико-соціальної експертизи ЧОР», Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Шевченківський національний заповідник (м. Канів), Національний дендрологічний парк «Софіївка», Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини, Громадська спілка «Всеукраїнське науково-практичне об'єднання Інклюзивного туризму інвалідів і чорнобильців України», Благодійний фонд «Підтримки програм соціального захисту осіб, постраждалих від аварії на ЧАЕС, та інвалідів». Згідно з Резолюцією I-го Міжнародного науково-практичного симпозіуму «Актуальні проблеми впровадження інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму в Україні» запропоновано створити науково-дослідний інститут та національний комітет України з питань інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму; включити інклюзивний туризм в індивідуальні програми реабілітації; затвердити державний стандарт соціальної послуги; вивчити інклюзивний туризм в програму підготовки фахівців із відповідної галузі; визначити ефективність інклюзивного туризму шляхом включення його до переліку послуг, які надають відповідні структури [45].

Вплив інклюзивного туризму на соціалізацію та реабілітацію осіб з обмеженням життєдіяльності вивчали багато вчених (Л. Науменко, В. Лепський, С. Макаренко, І. Борисова, О. Семененко), для реалізації власних досліджень розробили опитувальник. На питання «Чи вважаєте Ви активні види реабілітації корисними?» позитивно відповіли 88,6 % респондентів. На запитання: «Чи є у Вас бажання займатись активними видами реабілітації?» позитивно відповіли 89,6 % респондентів. На запитання «Чи хотіли б Ви займатися різними видами туризму, що мають оздоровчо-соціально реабілітаційний характер?» позитивно відповіли 96,6 % респондентів, «Чи вважаєте Ви за необхідне включити в ППР інклюзивний туризм як один із видів соціально-психологічної та фізичної реабілітації?» позитивно відповіли 75 % респондентів. Серед найзатребуваніших видів туризму, дослідники визначили: лікувально-оздоровчий, екологічний та сільський, для осіб похилого віку, культурно-пізнавальний, самодіяльний» [27]. Результати дослідження показують зацікавленість осіб з обмеженням життєдіяльності та потребу в упровадженні такого виду туризму як компонента індивідуальної програми реабілітації та комплексної послуги соціально-психологічної реабілітації.

Значну увагу дослідженню впливу інклюзивного туризму як виду соціально-психологічної реабілітації приділяють в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Зокрема, О. Кравченко, Н. Коляда, С. Каштан [42], проводили дослідження зі здобувачами вищої освіти. Суть дослідження полягала у визначенні динаміки соціалізації особистості до та після впровадження інклюзивного маршруту. Учасникам дослідження науковці запропонували дати відповіді на питання «Чи відчуваєте Ви негативне ставлення з боку суспільства?», «Як Ви оцінюєте свій психологічний життєвий настрій?», «Чи відвідуєте Ви суспільні заходи, що проводяться у Вашому місті/селі? (свята, заходи і т.д.), «З ким Ви зазвичай проводите свій вільний час?»». Вивчаючи результати дослідження, зазначимо, що показники якісно зросли в середньому на 25–30%, що підтверджує ефективність упровадження системи інклюзивного

туризму як виду соціально-психологічної реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності, який сприяє розвитку пізнавального процесу та дає можливість успішного проходження соціалізації в умовах освітнього середовища університету. При включенні до програми інклюзивного туризму тренінгової програми виявлено позитивний вплив на такі показники, як дезадаптивність, емоційний дискомфорт та загальну комунікацію з одногрупниками.

Вплив інклюзивного туризму на реабілітацію також вивчають зарубіжні науковці, наприклад, П. Макаревич визначив позитивний вплив такого виду туризму на осіб з вадами опорно-рухового апарату та зазначив, «що участь у туристичному поході сприяла зниженню тривожності, іпохондричній фіксації в осіб з порушеннями опорно-рухового апарату. Знизився рівень стомлюваності і виснаження, підвищилася здатність до тривалої фізичної і розумової напруги. У результаті участі в туристичному поході в здобувачів з обмеженням життєдіяльності відзначено зниження афективної лабільності, гармонізація настрою, більш позитивне сприйняття реальності. Також спостерігається зниження рівня нервово-психічної напруги, імпульсивних реакцій, міжособистісні контакти стали більш продуктивними. Відзначено підвищення морально-етичної орієнтації, зниження рівня агресивності, підозрливості, порушень у цілому» [49].

І. Асгар, С. Канг, Ю. Хонгіан, до емпіричного дослідження допоміжних технологій, які підтримують подорожі та туризм для людей з деменцією, залучили 327 респондентів. Мета дослідження полягала у визначенні особливостей життєдіяльності осіб з деменцією, а також використання допоміжних технологій під час життя та подорожей. Згідно зі статистичними результатами дослідження визначено, що особи з обмеженням життєдіяльності відчують себе щасливими, коли вони отримують допомогу від допоміжних технологій під час подорожей та не залежать від зовнішньої допомоги. Допоміжні технології під час подорожей та туризму підвищують упевненість та самооцінку осіб з обмеженням життєдіяльності, їх мотивацію до самостійного життя [136].

Дослідження «Досвід доступного туризму: голос людей з вадами зору» Є. Девіле, Е. Кастенхол дає змогу зрозуміти кількісну

та якісну характеристику осіб з вадами зору, які користуються туристичними послугами [150]. Дослідження проводилось за допомогою поглибленого інтерв'ювання осіб з вадами зору, результати якого засвідчили, що більшість обмежень під час подорожей сприймаються як можливість навчання, отже, основними характеристиками туристів з вадами зору є попередній досвід подорожей, рішучість, цікавість, впевненість у собі, заохочення та підтримка тих, хто поряд. Важливим є отримання доступної інформації про наявність належних послуг та кваліфікованих працівників туристичної сфери.

Вплив інклюзивного туризму та його переваги під час боротьби зі стресом досліджували А.-Ф. Моура, Е. Кастенхол, А.-М. Переїра. Результати дослідження переконливо довели, що туризм є ефективним засобом, що сприяє соціальній інтеграції, покращенню здоров'я та добробуту людей з обмеженням життєдіяльності [177]. Відзначимо, що такий вид реабілітації можна використовувати для кожної вікової групи від дитинства до старості. На думку вчених, інклюзивний туризм може сприяти первинній профілактиці та уникненню стресу, тривоги, депресії, проблем зі здоров'ям, сприяння реабілітації. Усі ці переваги можна використовувати у 2 напрямках: як вид реабілітації для осіб з обмеженням життєдіяльності та можливість для суспільства загалом.

Міжнародний досвід свідчить, що найбільш розвиненим інклюзивний туризм є у США та країнах Європи. Необхідність забезпечення умов для розвитку інклюзивного туризму визначено в значній кількості нормативно-правових документів. Зокрема Конвенція про права осіб з обмеженням життєдіяльності у ст. 20 закликає держави-учасниці вжити ефективних заходів для забезпечення індивідуальної мобільності осіб з обмеженням життєдіяльності з максимально можливим ступенем їхньої самостійності через:

- сприяння індивідуальній мобільності осіб з обмеженням життєдіяльності вибраним ними способом, у вибраний ними час та за доступною ціною;

– забезпечення доступу осіб з обмеженням життєдіяльності до якісних засобів, що полегшують мобільність, пристроїв, допоміжних технологій та доступних за ціною послуг помічників і посередників;

– навчання осіб з обмеженням життєдіяльності та спеціалістів, які з ними працюють, навичкам мобільності;

– спонукання підприємств, що займаються виробництвом засобів, які полегшують мобільність, пристроїв та допоміжних технологій, до врахування всіх аспектів мобільності осіб з обмеженням життєдіяльності [37].

Велике значення для розвитку туризму має Декларація Маніли про світовий туризм (Всесвітня конференція з туризму, Маніла, Філіппінс, 27 вересня – 10 жовтня 1980), що декларує необхідність доступного туризму, зокрема міжнародного, не зважаючи на соціальний статус або стан здоров'я [172]. Хартія Європейського Союзу про основні права осіб з обмеженням життєдіяльності одним з пріоритетів декларує «Рівність» (статті 20–26). Ця цінність ЄС виражена через такі права та принципи, як рівність перед законом, недискримінація, культурне, релігійне та лінгвістичне різноманіття, рівність жінок та чоловіків, права дітей та людей похилого віку, а також осіб із фізичними вадами [105].

Важливим є досвід Всесвітньої організації туризму, яка у 2005 році задекларувала створення можливостей для туризму людей з обмеженням життєдіяльності, документ відомий під назвою «Туризм для всіх», який містить положення, що умовно можна поділити на інформацію про туризм та публікації, навчання персоналу та загальні вимоги, вимоги до конкретних заходів. У Декларації щодо спрощення туристичних подорожей, прийнятій на 18-й сесії Генеральної асамблеї в Астані, організація закликає держави-учасниці адаптувати свої туристичні об'єкти відповідно до потреб осіб з обмеженням життєдіяльності та розробити інформаційні буклети щодо організацій, які займаються допомогою особам з обмеженням життєдіяльності під час подорожей [226]. З ініціативи фонду ONCE, Іспанської асоціації зі стандартизації (UNE) та Всесвітньої організації туризму (UNWTO) розроблено стандарт «ISO 21902 Туризм та супутні послуги – Туризм для всіх –

Вимоги та рекомендації». Мета проєкту – забезпечити рівний доступ для подорожей незалежно від віку, та стану здоров'я. Цей документ надає інформацію про ключові аспекти формування політики, стратегії, інфраструктури, продуктів та послуг [211].

В Україні питання впровадження інклюзивного туризму регулює ЗУ «Про туризм», який є основним нормативно-правовим документом, для галузі туризму, але не визначає поняття інклюзивного туризму [77]. Лише у ст. 6 Закону України «Про туризм» визначено, що державна політика в галузі туризму повинна здійснюватися на основі «забезпечення доступності туризму та екскурсійних відвідувань для дітей, молоді, людей похилого віку, осіб з обмеженням життєдіяльності та малозабезпечених громадян шляхом запровадження пільг стосовно цих категорій осіб» [101]. У ЗУ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» в ст. 4. Зазначено: «Діяльність держави щодо інвалідів виявляється у створенні правових, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших умов для забезпечення їхніх прав і можливостей нарівні з іншими громадянами для участі в суспільному житті...» [74]. У статтях 24, 27-28 зазначено про необхідність створення умов для безперешкодного доступу особам з інвалідністю до об'єктів фізичного оточення. На всіх об'єктах фізичного оточення інформацію треба дублювати шрифтом Брайля або літерно-цифровим шрифтом. У разі неможливості пристосування будівель для осіб з обмеженням життєдіяльності необхідно скористатись алгоритмом розумного пристосування, яке б дало змогу особам з обмеженням життєдіяльності безперешкодно користуватися їх послугами. Одним з основоположних законів є ЗУ «Про реабілітацію інвалідів в Україні», який спрямований на усунення або компенсацію наслідків, спричинених стійким порушенням здоров'я та передбачає комплексну соціальну, фізичну, фізкультурно-спортивну та психологічну реабілітацію через систему реабілітаційних установ та санаторно-курортних закладів [75].

Вважаємо за необхідне дослідити закордонний досвід впровадження системи інклюзивного туризму, та його вплив на осіб з обмеженням життєдіяльності. Інклюзивний туризм – це галузь

туризму, яка постійно привертає до себе увагу вчених. Питання доступного туризму як засобу реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності порушують провідні українські та закордонні фахівці зокрема: Р. Шейвенс [192], Р. Бідулф [192], С. Дарсі [161], О. Кравченко [169], Л. Вікторова [7], В. Лепський [26], Л. Науменко [27], І. Борисова [27], С. Макаренко [27], М. Перфільєва [62], та ін.

Водночас майже відсутні дослідження кращих практик інклюзивного туризму реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності за кордоном та впровадження їх у туристичний ринок України.

Інклюзивний туризм, за прогнозами експертів, сьогодні є сектором ринку туризму, що швидко розвивається. В Україні цю сферу туристичного бізнесу називають «туризмом для осіб з інвалідністю», в інших країнах застосовують терміни «доступний туризм», «інклюзивний туризм», «туризм для всіх», «безбар'єрний туризм». Сьогодні експертний аналіз показує інтенсивне зростання цієї сфери туристичного бізнесу, при тому, що навіть за кордоном його поки важко визначити як масовий. Затребуваність інклюзивного туризму підвищується в усьому світі. Обмеження функціональних можливостей людини, є складним соціальним фактором, впливу якого не може ігнорувати жодне суспільство [8]. Туризм може стати дуже ефективним засобом інтеграції осіб з обмеженням життєдіяльності та осіб з обмеженням життєдіяльності в сучасне суспільство.

Термін «туризм, доступний для всіх» закріплений міжнародними нормативно-правовими актами. У 1991 р. Генеральна асамблея ЮНВТО прийняла резолюцію під назвою «Створення можливостей для туризму людям з обмеженими можливостями в дев'яності роки» (Creating Tourism Opportunities for Handicapped People in the Nineties), текст якої був у подальшому поновлений у 2005 р. у Дакарі (Сенегал) і названий «Туризм, доступний для усіх» (Резолюція A/RES/492(XVI)/10). У Рекомендаціях, прийнятих на 20-й сесії Генеральної асамблеї ЮНВТО від 11 червня 2013 р., подано таке визначення: «туризм, доступний для усіх – це форма туризму, що передбачає процес

співробітництва учасників туристичного процесу та дає змогу людям, які мають потребу в доступі, зокрема пов'язану з мобільністю, зором, слухом і когнітивним розладом, функціонувати незалежно, справедливо та доступним шляхом, надання їм розробленого на принципах універсального дизайну продуктів туризму, послуг та середовищ» [230].

Щоб упровадити інклюзивний туризм в Україні, необхідно перейняти кращий світовий досвід, адже сьогодні в державі зроблено лише перші кроки, зокрема створено Асоціацію інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму. Під час проведеного Асоціацією Симпозіуму прийнято резолюцію, Практичного плану дій для впровадження інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму в Україні як соціальної та реабілітаційної послуги. Черкаська область, стала пілотним регіоном, для його апробації в рамках виконання Національного плану дій з реалізації Конвенції ООН про права людей з інвалідністю. Уже здійснено перші інклюзивні поїздки до Музею трипільської культури с. Легедзино, до міста Черкаси на перегляд вистави в Черкаському академічному обласному українському музично-драматичному театрі ім. Т. Шевченка, та для знайомства з Черкаським художнім музеєм і місцевими пам'ятками культури, до Київського педагогічного музею та каньйону Буки [39].

Актуальним є вирішення проблеми з відсутністю єдиної бази об'єктів інклюзивного туризму. В Україні не існує сайтів та єдиного реєстру туристичних місць, доступних людям з обмеженням життєдіяльності. Мало розвинена архітектурна доступність та майже відсутні культурні та історичні пам'ятки, пристосовані для людей з обмеженням життєдіяльності. Основними проблемами розвитку інклюзивного туризму в Україні є:

- відсутність законодавчої бази, що регулює взаємовідносини між групами людей з обмеженням життєдіяльності, державою та бізнесом;

- низька зацікавленість українського бізнес-суспільства відносно економічної привабливості реалізації послуг для осіб з обмеженням життєдіяльності;

- недостатній розвиток безбар'єрного середовища в туристичній інфраструктурі, для людей з обмеженням життєдіяльності;
- відсутність відповідних ресурсів, для отримання детальної інформації про можливості доступного туризму в Україні;
- некваліфікований персонал, який нездатний інформувати та консультувати з питань доступності;
- недоступні сервіси бронювання та пов'язані з цим веб-сайти;
- відсутність доступних аеропортів та трансферних засобів та послуг;
- малодоступні вулиці та транспортні послуги [8].

У зв'язку з тим, що проблеми починають виникати ще на стадії планування подорожей, Україні корисно було б перейняти закордонний досвід щодо упровадження інклюзивного туризму, зокрема в Європі, Ізраїлі, США та Канаді створені спеціальні сайти для людей з обмеженням життєдіяльності, для зручного вибору та визначення доступності історичних пам'яток і міст. Європейські країни створили «Європейську мережу доступного туризму». ЄМДС – це неприбуткова асоціація для організацій, які прагнуть бути «передовими» у вивченні та впровадженні доступного туризму [229]. Це сприяє підвищенню обізнаності та розуміння необхідності доступності у всіх сферах подорожей та туризму по Європі, підтримує розробку та поширення належної політики та практики. Водночас мережа доступного туризму працює над інформаційною доступністю європейського туризму та об'єднує зацікавлених сторін у секторі, щоб ділитися своїм досвідом, вчитися один в одного та співпрацювати [189].

Одночасно із загальноєвропейським сайтом, який інформує про доступний туризм (www.accessibleurope.com), багато країн розробляють власні сайти про доступність туристичних об'єктів їхніх країн. Інклюзивний туризм в Європі розпочинаються зі спеціальних сайтів, наприклад, у Барселоні є спеціальний сайт (<http://www.barcelona-access.cat/>) присвячений інклюзивну туризму, де можна ознайомитись із переліком історичних та культурних пам'яток, доступних для людей з обмеженням життєдіяльності,

дізнатися подробиці функціонування транспорту, знайти готель із доступною інфраструктурою і спеціалізовані сервіси для людей з обмеженням життєдіяльності, замовити тур за певним туристичним маршрутом. Усі відео адаптовані для людей з порушенням слуху, адже дублюються жестовою мовою. Метою створення доступного середовища в Барселоні стало бажання досягти згуртованого міста, яке сприятиме якості життя та повазі до різноманітності. Влада міста та жителі роблять усе можливе для того, щоб полегшити доступ до найбільш проблемних пунктів, громадського транспорту та зробити місто доступним для людей з обмеженням життєдіяльності [138].

У місті створено спеціальне туристичне агентство Barcelona Special Traveller, що спеціалізується на інклюзивному туризмі. Агентство враховує всі потреби своїх клієнтів та створює персоналізовані поїздки, які гарантують доступність перевезень, проживання та всі необхідні послуги (тури, екскурсії, відвідування) [139; 189]. Проєкт має на меті зробити світ кращим, справедливим та надати рівні можливості для всіх під час подорожей. Засновники агентства стверджують, що воно базується на поєднанні глибокого знання потреб і побажань туриста з обмеженням життєдіяльності та досвіді, який досі не застосовувався для людей з обмеженням життєдіяльності в Барселоні та Каталонії [125]. Особливо помітними є дії, багатьох музеїв та пам'яток архітектури з метою покращення доступності для людей із сенсорними вадами. Адаптація експозицій за допомогою дублювання написів шрифтом Брайля, звукового опису та тактильних моделей зробили La Pedrera одним із найдоступніших культурних центрів для людей з вадами зору у Європі [143]. Цікавим для Барселони став досвід створення повністю інклюзивної екскурсії Easy Walking Tour Gòtic. Ця екскурсія пропонує маршрут, адаптований до потреб маломобільних груп та розповідає про історію готичного кварталу від його початку до сьогодні [227].

Аналогічний сайт розроблено і для всієї Каталонії (<http://turismeperatohom.catalunya.com/en/>). Портал інклюзивного туризму – це інструмент, за допомогою якого агентство з туризму пропонує туристичні об'єкти, які можна відвідати, готелі, транспорт

та заклади харчування, які пристосовані для осіб з обмеженням життєдіяльності. Інклюзивний туризм став однією з головних цілей Каталонського агентства з туризму (Agencia Catalana de Turisme) [135]. Зараз Каталонія стала передовим містом у питаннях, що стосуються впровадження інклюзивного туризму в іспанському штаті, що має понад 1100 туристичних об'єктів, які адаптовані для людей з обмеженням життєдіяльності. Для створення доступного середовища Каталонія протягом останніх років працювала над усуненням архітектурних та комунікаційних бар'єрів. Вона має понад 150 км зелених доріг та доступних стежок. Є послуги з польотів на адаптованих повітряних кулях, вітрильні школи, а також активні види відпочинку (катання на байдарках, дайвінг, верхова їзда). На сайті також є посилання на доступні транспортні засоби та музеї і галереї, зокрема на Національний музей мистецтв Каталонії (MNAC) [213]. Гірськолижний курорт La Molina адаптував споруди та деякі свої траси для катання на лижах для людей з обмеженням життєдіяльності. Національний художній музей Каталонії вперше в Іспанії запропонував людям з вадами слуху екскурсію за допомогою жестової мови (каталонською та іспанською) та міжнародною системою знаків (SIS). Численні пляжі на узбережжі Каталонії, є доступними та мають усе необхідне для маломобільних груп [144].

Яскравим прикладом розвитку інклюзивного туризму став Мадрид, який позиціонує себе як головний туристичний центр, пропонуючи всі види туристичних послуг від мистецтва і культури до активних видів спорту, а також ресторани, магазини, парки та ботанічні сади. Щороку місто продовжує покращувати свій рейтинг доступності. Влада Мадриду спільно з Predif (організація що представляє людей з обмеженням життєдіяльності), а також інші туристичні організації розробили путівник, що надає інформацію про визначні туристичні пам'ятки для відвідувачів з обмеженням життєдіяльності. Доступні тури, музеї, театри, кінотеатри, ресторани, а також корисні поради, які знадобляться під час відвідування Мадриду [128; 184]. Влада Мадриду щороку переглядає план розвитку туристичної галузі та включає у свою діяльність популяризацію Мадриду як туристичного міста; розвиток

доступності в центрах та туристичних інформаційних пунктах столиці; впроваджує нові проекти мета яких створити доступне місто для всіх.

Універсальна доступність туристичного центру Plaza Mayor є прекрасним прикладом прихильності Мадрида до інклюзивного туризму. Центр облаштований дублюванням інформації іспанською мовою жестів, індукційними петлями, спеціальними опорами та зменшеним тактильним варіантом площі. У Мадриді також є доступна карта для людей із вадами зору шрифтом Брайля. У місті діє програма «Доступні екскурсії», яка дає змогу людям з обмеженням життєдіяльності та їхнім асистентам відкрити історичний центр міста за допомогою чотирьох екскурсійних маршрутів, що відповідають вимогам архітектурної доступності. Ці безкоштовні тури, які проводяться іспанською мовою, охоплюють центр міста та розповідають про історію та культуру столиці [214].

Цікавим є досвід Великобританії. Для людей з обмеженням життєдіяльності адаптують автобуси і поїзди, у музеях розроблені спеціальні екскурсії і навіть працює окремий спеціалізований туроператор Tourism for all [129]. Сайт пропонує створити власний ідеальний туристичний маршрут відповідно до своїх захоплень та потреб. Tourism for all – це маленька, яскрава, незалежна, національна благодійна організація, яка є помічником під час планування відпусток для людей з обмеженням життєдіяльності, а також експертом з питань доступного туризму на території Великобританії. Як зазначають автори сайту, вони із захопленням гарантують, що люди можуть брати участь у всіх сферах життя громади, незалежно від їхньої мобільності чи можливостей. Велика кількість готелів, ресторанів, виставкових центрів, сімейних атракціонів, історичних пам'яток прагнуть стати доступними. На сайті є вся необхідна інформація, а також поради для бронювання екскурсій, готелів та формування транспортної карти [129].

Англія створила групу з питань інклюзивного туризму (England's Inclusive Tourism Action Group (EITAG)) після конференції «VisitEngland's Unlocking the Purple Pound» у 2015 році [155]. До якої входять ряд провідних фірм та зацікавлених осіб, щоб створити доступне середовище в Англії та запровадити кращі

практики інклюзивного туризму. Представники групи проводять заходи щодо:

- збільшення кількості туристичних напрямків для людей з обмеженням життєдіяльності;
- підвищення обізнаності про доступний туризм серед людей з обмеженням життєдіяльності.

Ще один приклад міста з розвиненим інклюзивним туризмом – Берлін. Місто пропонує різноманітні туристичні напрямки, пристосовані для осіб з обмеженням життєдіяльності. Такий відпочинок дозволяє туристам комфортно познайомитись з Берліном та його музеями і визначними пам'ятками, багато з яких орієнтовані на потреби маломобільних груп туристів та адаптують свої експозиції та екскурсії для людей з вадами слуху, або зору. На відповідному сайті (<https://www.visitberlin.de/en/accessible-berlin>) розроблені спеціальні тури, подано добірку доступних готелів, музеїв, ресторанів і магазинів, запропоновано інформацію про цікаві міські події з інклюзивним доступом для всіх і безкоштовний додаток, який допоможе прокласти найкращий маршрут. Німеччина має неймовірний масив туристичних визначних пам'яток та місць, більшість із яких адаптовані для людей з обмеженням життєдіяльності. Наприклад, Зоологічний сад (доступні екскурсії жестовою мовою), Ботанічний сад (є частина тактильного саду, який особливо підходить людям з вадами зору), Tempelhofer Feld: Колишній аеропорт Темпельхофа був перетворений на парк після його закриття і зараз є одним з найбільших відкритих просторів у центрі міста в усьому світі.

Важливим для впровадження інклюзивного туризму в Україні стане досвід Ізраїлю. Серед мільйонів туристів, які щороку відвідують Ізраїль, багато туристів мають обмеження. Ізраїльський уряд робить все для того, щоб люди з обмеженням життєдіяльності не відчували серйозних труднощів під час свого перебування на території країни. Спеціально для туристів з обмеженням життєдіяльності діє туристична кампанія та створений спеціальний сайт Israel4All (<https://www.israel4all.com>). Місія компанії – бути корисним для туристів з обмеженням життєдіяльності, літніх людей та для всіх, хто потребує допомоги під час подорожей. Компанія

пропонує інклюзивні тури, які включають в себе адаптовані туристичні маршрути, з досвідченими екскурсоводами, які спеціалізуються на роботі з туристами з обмеженням життєдіяльності, спеціальне харчування, яке варіюється відповідно до потреб. Доступність Ізраїлю починається в міжнародному аеропорту Ben-Gurion [140]. Повітряні ворота країни ідеально пристосовані для зустрічі туристів з обмеженням життєдіяльності. Кожен турист в інвалідному візку отримує особистий супровід, під час виходу з терміналу. Крім того, для мандрівників з обмеженням життєдіяльності передбачені спеціальні митні коридори та вікна паспортного контролю. В аеропорту є просторі підйомники та спеціально облаштовані санітарні кімнати.

Плануючи подорож, ті хто подорожує, повинні пам'ятати, що в Ізраїлі всі громадські автобуси адаптовані для осіб з обмеженням життєдіяльності та обладнані підйомниками. Всі туристичні пам'ятки також пристосовані для туристів з обмеженням життєдіяльності. Наприклад вершина фортеці Масада біля Мертвого моря доступна, для маломобільних груп туристів, а спеціальна зона пристосована для того, щоб люди з вадами зору могли тактильно відчувати місцевість. Оглядові майданчики на Горі Блаженств (Mount of the Beatitudes), Капернаум (Capernaum), Річку Йордан (Jordan River) і Тиверіадське озеро (Sea of Galilee) відкриті для людей з обмеженням життєдіяльності. Більшість розважальних закладів також адаптовані. У Тель-Авіві є чотири пляжі, офіційно призначені для людей з обмеженням життєдіяльності, усі оснащені санітарними кімнатами адаптованими для осіб з обмеженням життєдіяльності [164].

Одна з найкращих країн для подорожей особливо туристам з обмеженням життєдіяльності – Канада. Згідно із законом Канади всі громадські будівлі повинні бути доступними для інвалідних візків та обладнані спеціальними санітарними кімнатами. Майже на всіх вулицях є опущені бордюри, а громадські телефони спеціально обладнані для осіб, які користуються слуховим апаратом. Канадська асоціація параплегіків (The Canadian Paraplegic Association) надає інформацію про особливості подорожей у конкретних провінціях, а більшість її регіональних відділень випускають безкоштовний

путівник про визначні пам'ятки, які легко доступні [142]. Канадські провінційні туристичні бюро також є прекрасними джерелами інформації про доступні готелі, мотелі та визначні пам'ятки. Серед культурних та історичних пам'яток, які доступні для туристів з обмеженням життєдіяльності, варто відзначити Національний парк льодовиків (створені спеціальні стежки для маломобільних груп туристів та тактильні дошки для туристів з вадами зору), Національний парк Фунді (є доступ до оглядових майданчиків, а також доступне купання в басейні для туристів, які користуються інвалідним візком), пляж на мисі Бретон (пляж адаптований для туристів з обмеженням життєдіяльності) [130].

Схожим до канадського досвіду є досвід США. Згідно із законом про американців з обмеженням життєдіяльності (The Americans with Disabilities Act) всі громадські та приватні будівлі, побудовані після 1993 року (включаючи готелі, ресторани, театри та музеї), та громадський транспорт мають бути доступними для інвалідних візків [133]. Усі основні авіакомпанії, автобуси та потяги адаптують поїздки для мандрівників з обмеженням життєдіяльності, головне за 48 годин повідомити про це компанію. Доступна послуга супроводження собаками-поводирями, але необхідно при собі мати підтверджувальні документи.

Деякі агенції з прокату автомобілів, такі як Budget та Hertz, пропонують транспортні засоби та фургони з ручним керуванням без підйому, але потрібно заздалегідь зарезервувати їх. У багатьох містах громадські автобуси доступні для туристів з обмеженням життєдіяльності. Наявні компанії таксі з принаймні одним доступним мікроавтобусом. Міста з підземним транспортом оснащені ліфтами для таких пасажирів. У багатьох національних та деяких державних парках та зонах відпочинку є доріжки, доступні для інвалідних візків [212].

Для визначення кращих міст за створенням доступного середовища Європейська комісія разом з Європейським форумом осіб з обмеженням життєдіяльності установили премію «Access City Award», одну зі стратегічних напрямків роботи ЄС, мета якої створення Європи без бар'єрів. Премією відзначають ті міста, які є флагманами у впровадженні інклюзивного середовища в Європі.

Нагорода вручається містам, які чітко та стабільно покращають доступність в основних аспектах життя міста, і мають конкретний план дій щодо подальшого вдосконалення.

Для впровадження інклюзивного туризму Україні варто звернути увагу на досвід Ліону (Франція), який отримав престижну Європейську премію «Доступні міста» у 2018 році [127]. У місті 100% громадського транспорту обладнані для людей з обмеженням життєдіяльності, доступними є бібліотеки, громадські місця, культурні та історичні пам'ятки які обладнані спеціальними пристроями для зчитування інформації, аудіо-візуальними засобами та збільшувальними екранами. У місті також розроблені цифрові інструменти для людей з обмеженням життєдіяльності. Перше, що рекомендують зробити, приїхавши до Ліону, це відвідати туристичний офіс, який адаптований до потреб туристів з обмеженням життєдіяльності. На території офісу є:

- карта рельєфу з високим контрастом для відвідувачів з вадами зору;
- адаптовані матеріали для відвідувачів з порушеннями слуху;
- фахівці-консультанти, які повністю усвідомлюють потреби туристів з обмеженням життєдіяльності.

У місті розроблено спеціальний посібник *Guide Ville de Lyon Accessibilité*, який допоможе туристам спланувати маршрут, враховуючи всі потреби. Він подає перелік адрес, послуг та культурних пам'яток, доступних туристам з обмеженням життєдіяльності. Ідучи в ногу з часом, музеї Ліона адаптували свої екскурсії до потреб відвідувачів, зокрема Музей образотворчих мистецтв пропонує спеціальні тури як для людей з вадами слуху та зору. Музей автомобілів спеціально адаптував описи своїх експонатів. Музей галло-римської цивілізації дублює свої екскурсії жестовою мовою. Театри, концертні зали та бібліотеки також працюють над тим, щоб забезпечити доступ, однаковий для всіх [151].

Гарним прикладом зі створення доступного середовища для людей з обмеженням життєдіяльності стало місто Breda (Голандія) – переможець *Access City Award* – 2019. Це місто постійно

вдосконалюється, щоб полегшити життя людям з обмеженням життєдіяльності. Однією з рушійних сил є платформа «Бреда для всіх» – це організація, що представляє різні установи, які підтримують людей з обмеженням життєдіяльності. Влада міста разом з громадськими організаціями робить все, аби покращити доступність туристичних об'єктів (замків, торгових площ, музеїв), обладнуючи їх необхідними пандусами, ліфтами, підйомниками, аудіо-візуальними засобами. Бреда відома водними каналами в місті. Компанія «Aan Voord Breda!» пропонує круїз, придатний для туристів з обмеженням життєдіяльності. Бреда пропонує більше 300 ресторанів, клубів, кафе та розважальних закладів, парків, ботанічних садів [127].

Корисним для України стане досвід сусідньої Польщі, яка за короткий термін часу зробила все для покращення доступності, а Варшава отримала статус кращого міста за доступністю за версією щорічної премії Access City Award – 2020 [126]. У Польщі створено неурядову організацію «Польща без бар'єрів» (Polska Bez Barrier), яка працює по всій території Польщі та за кордоном [157]. Головною місією організації стало усунення бар'єрів як архітектурних, так і моральних, а головним завданням – зробити світ кращим для всіх. Організація сприяє змінам, які включають людей з обмеженням життєдіяльності в соціо-культурне життя громади. Працівники організації уклали посібники «Стандарт доступності для столиці Варшави» та «Стандарт доступності Вроцлава», у яких визначено, як розробляти та будувати тротуари, пішохідні переходи, зупинки, місця для паркування, міські інформаційні системи – голосові або тактильні [197; 232]. Вказівки стосуються також парків, ігрових майданчиків, спортивних споруд і навіть кімнат зі столиками для переодягання. Ці стандарти роблять міський простір максимально доступним для всіх жителів міста, ураховуючи різні потреби та можливості. Стандарти доступності базуються на принципах універсального дизайну. Регулювання стандартів доступності зобов'язує муніципальні організації та компанії застосовувати ці положення на практиці – від планування, проєктування, упровадження до обслуговування інфраструктури [202].

Одним із пріоритетних напрямків діяльності відділу туризму Республіки Польща на 2019 рік стали «Дії щодо підвищення доступності туризму для людей з обмеженими можливостями». Поляки трактують туризм як хорошу фізичну активність, яку можна реалізувати за допомогою різних форм подорожі. Це також елемент реабілітації, який допомагає повернутися до гарної фізичної форми та дає шанс відпочити і розважитися в новій обстановці. Не можна забувати про основну мету туризму: знайомство з новими місцями і культурами та набуття нового досвіду, що збагачує життя. Туристична галузь починає відповідати очікуванням та потребам людей з обмеженням життєдіяльності. У готелях та ресторанах є відповідні проїзди, ліфти, ванні кімнати мають ручки та більше місця. На польських пляжах можна знайти дерев'яні майданчики, завдяки якій людина в інвалідному візку зможе під'їхати до пляжу. Тут також доступні спеціальні підйомники для купання в морі. Велику роль у Польщі відводять гірськолижному спорту, створюючи спеціальні проекти, один із яких «Niepełnosprawni w górach – Razem na szczyt», і мета якого допомогти людям з обмеженням життєдіяльності під час гірських експедицій та дати їм усвідомлення того, що вони можуть здійснити різні мрії та підкорити гірські вершини так само, як здорові люди [215].

Отже, аналізуючи теоретичні та практичні дослідження, які стосуються використання інклюзивного туризму, як виду соціально-психологічної реабілітації, відзначаємо позитивні практики, зокрема під час подолання посттравматичного стресу, тривоги та депресії. Під час подорожей формуються необхідні навички, серед яких рішучість, цікавість, упевненість у собі, прийняття інвалідності. Також такий вид реабілітації можна використовувати як засіб проходження соціалізації в нових умовах та компонент комплексної програми реабілітації.

Інклюзивний туризм є необхідним видом туризму в кожній країні, доказом є те, що за останній час він найшвидше розвивається. Міжнародна практика розвитку інклюзивного туризму доводить, що найголовнішим є створення безбар'єрного середовища, адаптація екскурсійних маршрутів, туристичних та історичних пам'яток відповідно до нозологій та потреб осіб з

обмеженням життєдіяльності. Україні варто впровадити кращий досвід Європейських країн з організації надання туристичних послуг особам з обмеженням життєдіяльності, зокрема створення спеціальних сайтів, брошур, додатків для смартфонів, адаптацію екскурсійних маршрутів, архітектурних та історичних пам'яток. Створення «доступного середовища» для осіб з обмеженням життєдіяльності, розробка екскурсійних маршрутів з урахуванням їх доступності та нозології дасть змогу створити рівні можливості для подорожей для осіб з обмеженням життєдіяльності, що буде сприяти їх реабілітації та соціалізації, а також дозволить брати повноцінну участь у житті суспільства.

РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ З ОБМЕЖЕННЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ

2.1. Розробка та обґрунтування авторської програми соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму

Програму соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму сформовано на основі Державної типової програми реабілітації інвалідів, зокрема в розрізі психолого-педагогічної реабілітації, професійної та соціально-побутової реабілітації, проте новим стало включення інклюзивних туристичних маршрутів та реалізація такого типу програми на базі ЗВО. Запропонована програма спрямована на забезпечення системного підходу до організації адаптації здобувачів з обмеженням життєдіяльності, запровадження системи психолого-педагогічного супроводу, корекційних та реабілітаційних заходів шляхом проведення тренінгових програм та інклюзивних туристичних подорожей, дослідження рівня такого виду реабілітації та адаптацію його відповідно до потреб кожного здобувача з обмеженням життєдіяльності та ЗВО в цілому.

В експерименті взяли участь 116 осіб з нормотиповим розвитком 72 особи з обмеженням життєдіяльності. Створюючи програму, ми керувались ЗУ «Про освіту» [71], ЗУ «Про вищу освіту» [70], ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [75], Постановою КМУ «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» [72], Національною стратегією із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [30], Стандартними правилами забезпечення рівних можливостей для осіб з обмеженням життєдіяльності, затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. № 48/96 [84] та іншими нормативно-правовими документами у сфері освіти та реабілітації осіб з обмеженням життєдіяльності.

Мета і основні завдання Програми:

Метою Програми є визначення необхідних послуг, психолого-педагогічних, соціальних та інших засобів реабілітації, які можуть бути надані в межах ЗВО.

Для досягнення мети Програми необхідно було виконати такі завдання:

- провести попереднє діагностування з метою визначення необхідних корекційних та реабілітаційних послуг для здобувача з обмеженням життєдіяльності;
- створити інклюзивні групи та організувати роботу команди психолого-педагогічного супроводу;
- використати системний підхід до організації супроводу та реабілітаційних заходів серед здобувачів з обмеженням життєдіяльності;
- залучити здобувачів до роботи Центру соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів», участі у неформальних заходах, гуртках та наукових товариствах, бюро інклюзивного туризму;
- дотримуватися послідовності і наступності в проведенні багатопрофільних реабілітаційних заходів;
- контролювати та періодично моніторити якість надання освітніх послуг, психолого-педагогічної, соціальної реабілітації шляхом опитування та анкетування.

Порядок виконання Програми:

Програма виконується шляхом складання індивідуальних програм навчання. Обсяг реабілітаційних послуг, що надаються за індивідуальною програмою залежить від потреб здобувача з обмеженням життєдіяльності.

Програма включає в себе:

- супровід здобувача під час вступної кампанії;
- створення інклюзивної групи за бажанням здобувача;
- проведення індивідуальних та групових занять із психологом, тренінгових програм, спрямованих на підвищення рівня адаптації, розвитку комунікативних та організаторських навичок, підвищення рівня soft skills;

- адаптацію навчального процесу відповідно до можливостей та потреб здобувача;
- проведення періодичного моніторингу, задоволеності здобувачів якістю освітніх послуг, рівень його адаптації та розвитку комунікативних навичок;
- залучення до розробки інклюзивних туристичних маршрутів та участь в них здобувачів з обмеженням життєдіяльності .

Очікуванні результати

Реалізація програми повною мірою дозволить забезпечити системність в організації соціально-психологічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності в межах ЗВО та сприятиме успішній адаптації в новому освітньому середовищі та підвищенню необхідних соціальних навичок, та успішній інтеграції в суспільство.

Ураховуючи на результати констатувального дослідження та відповідно до мети роботи нами було розроблено тренінгову програму (табл. 2.1) (Додаток В).

Таблиця 2.1

Тренінгова програма

<i>Блок 1. Командотворення (онлайн)</i>		
1.	Командотворення	2 години
2	Гнучкість/адаптивність	3 години
3.	Ефективне управління часом	2 години
4.	Ефективна боротьба з стресом	3 години
<i>Блок 2. Soft skills (змішаний формат)</i>		
5.	Емоційний інтелект	2 години
6.	Публічні виступи	4 години

7.	Лідерство в освітньому середовищі	2 години
8.	Розвиток креативності	2 години
9.	Цілі та цілепокладання	2 години
<i>Блок 3 Проектний менеджмент (змішаний формат)</i>		
10	Проектна діяльність. Фандрейзинг. Командна робота: ефективне управління командою. SWOT-аналіз проекту. Створення спільного інклюзивного туру.	18 годин
11.	Реалізація соціального проекту	До 3 місяців після завершення програми
	Всього	40 годин

Мета програми – корекція самооцінки, комунікабельності, рівня адаптованості та покращення soft skills; налагодження комунікації аудиторії проекту та залучених експертів у сферах психології, культурології, соціального забезпечення, творчості; соціально-психологічна реабілітація здобувачів шляхом проведення інклюзивних турів та проведення тренінгів.

Завдання програми:

- сприяння особистісному, професійному та соціальному розвитку здобувачів;
- зменшення рівня соціальної ізоляції осіб з обмеженням життєдіяльності;
- покращення soft skills серед молоді з обмеженням життєдіяльності ;
- збільшення рівня толерантності в суспільстві;
- перевірка гіпотези про реабілітаційний вплив інклюзивного туризму в поєднанні з тренінговими програмами.
- досягнення цілей сталого розвитку.

ОПИС

Формат програми в умовах епідемії COVID-19: тренінгові заняття, проводитимуться за допомогою системи Zoom. Перший та другий блок програми спрямовані на командотворення та розвиток soft skills дадуть можливість учасникам краще дізнатись один про одного, покращити організаційні та лідерські якості. Під час онлайн-тренінгів використовували інтерактивні методи роботи, зокрема: Miro, Mentimeter та інші онлайн-дошки.

Третій блок стосувався проєктного менеджменту та був спрямований на швидке й ефективно досягнення поставлених цілей. Формування вміння комунікувати з великою кількістю людей, вільно висловлювати свою думку та виступати перед великими аудиторіями. Після завершення тренінгу одна з учасниць уже розпочала реалізацію соціального проєкту із протидії домашньому насильству, який буде реалізовано на базі факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Термін реалізації програми: Програма була реалізована у змішаному форматі. Програма включає в себе 3 блоки та розрахована на 4 місяці.

Основні складові програми:

- *освітня:* тренінги, онлайн-уроки;
- *інформаційна:* ознайомлення з можливостями для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, отримання інформації про соціальні послуг;
- *формаційна:* рефлексії, наставництво.

Вважаємо за необхідне розглянути принципи роботи на функціональні обов'язки кожного з компонентів цієї програми.

- Команда психолого-педагогічного супроводу. Відповідно до «Методичних рекомендацій щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах освіти» для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, які потребують додаткової чи постійної підтримки під час освітнього процесу, рекомендовано створення інклюзивних груп, відповідно до наказу керівника закладу на основі письмової заяви здобувача з обмеженням

життєдіяльності або його законних представників; довідки, що підтверджує обмеження життєдіяльності та індивідуальної програми реабілітації (за наявності).

Для повноцінної інтеграції здобувача з обмеженням життєдіяльності в освітній процес на базі ЗВО створено команду психолого-педагогічного супроводу. Психолого-педагогічний супровід являє собою системну діяльність практичного психолога та корекційного педагога, спрямовану на створення комплексної системи клініко-психологічних, психолого-педагогічних і психотерапевтичних умов, що сприяють засвоєнню знань, умінь і навичок, успішній адаптації, реабілітації, особистісному становленню особи, нормалізації сімейних стосунків, її інтеграції в соціум.

На факультеті соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини у 2019 році створено три інклюзивні групи у 2020 р. – 2 групи та у 2021 – 3 групи (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» від 10 липня 2019 року № 635).

Для зручності під час навчального процесу для здобувачів з обмеженням життєдіяльності розроблено «Індивідуальну програму розвитку студента з особливими освітніми потребами», яка містить відомості про самого здобувача та «Індивідуальний освітній план», який складається з графіка освітнього процесу на навчальний рік та індивідуальної картки здобувача вищої освіти.

Двічі на рік було проводиться засідання команди психолого-педагогічного супроводу, на яких розглянуто питання щодо виконання індивідуального навчального плану здобувачами освіти, що навчаються в інклюзивних групах, психолого-педагогічний супровід здобувачів з обмеженням життєдіяльності, напрямків роботи практичного психолога в рамках психологічного супроводу здобувачів. Регулярно проводили анкетування для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, результати яких використовували в корекції індивідуальних програм реабілітації для визначення пріоритетних напрямків у роботі зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності. Особливу увагу відводили питанню організації

дистанційного навчання на факультетах. Важливо зазначити, що окрім НПП, психолога та кураторів до таких засідань залучали і батьків здобувачів, працівники ІРЦ, МСЕК та інших реабілітаційних установ, що дозволяє повною мірою дослідити це питання та надати все сторонній комплекс заходів для успішної адаптації та якісної реабілітації та навчання здобувачів з обмеженням життєдіяльності.

Передумовами створення таких груп стали новітні тенденції в освітньому просторі, адже сьогодні значну увагу приділяють наданню рівного доступу до освіти та включенню людей із обмеженням життєдіяльності в навчальне середовище та в громадське життя суспільства.

Однією з цінностей Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини є інклюзивність: ми прагнемо бути відкритими для молоді з обмеженням життєдіяльності не залежно від їх стану здоров'я та нозології, впроваджувати кращі практики, адже неможливо досягти досконалості та обійти увагою сучасні методики й практики в навчальній та науковій діяльності, зокрема це стосується і впровадження інклюзивного навчання.

Важливим складником психолого-педагогічного супроводу є психологічна адаптація, особливо під час 1 року навчання, коли головним завданням психолога ЗВО є створення системи заходів, спрямованих на формування в особи здатності пристосовуватися до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв за рахунок присвоєння їй норм і цінностей даного суспільства.

Для досягнення цих цілей працює Центр соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів», метою якого є консолідація зусиль відповідних структурних підрозділів університету, залучених органів виконавчої влади та громадських організацій, спрямованих на соціально-педагогічну підтримку осіб з обмеженням життєдіяльності щодо їх адаптації до колективу здобувачів та педагогів, інтеграції в освітнє та соціальне середовище, створення умов для саморозвитку та самореалізації, розвиток соціальної активності, автономності, відповідальності й мобільності осіб з обмеженням життєдіяльності.

Основні завдання Центру:

- забезпечити права молоді з обмеженням життєдіяльності на здобуття освіти в умовах освітніх навчальних закладів у комплексному поєднанні з корекційно- реабілітаційними заходами;
- різнобічний розвиток індивідуальності молодої людини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування інтересів і потреб;
- збереження і зміцнення морального і фізичного здоров'я здобувачів;
- виховання особистості як культурної і моральної людини з етичним ставленням до навколишнього світу і самої себе;
- надання під час навчання й виховання кваліфікованої психолого-медико-педагогічної допомоги з урахуванням стану здоров'я, особливостей психофізичного розвитку молодої людини.

Діяльність Центру також спрямована на розроблення, упровадження і постійне вдосконалення системи супроводу навчання здобувачів з обмеженням життєдіяльності, яка охоплює такі напрями: технічний, педагогічний, психологічний, медичний, соціальний, реабілітаційний, спортивний. Усі названі складові системи супроводу вступають у дію поступово і можуть діяти одночасно, доповнюючи одна одну [106].

Протягом 2019-2021 н.р. на базі Центру проведено III та IV конкурс соціальних проектів з питань інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Подорожуємо без бар'єрів», до розробки туристичних маршрутів також долучились і здобувачі з обмеженням життєдіяльності. Уже стало традицією щорічно на базі факультету соціальної та психологічної освіти організувати фестиваль творчості «Рівні між собою ми. Будемо разом Я і Ти» (у 2020 році фестиваль проходив у форматі онлайн через карантинні заходи). Захід є регіональним, в ньому беруть участь здобувачі та діти з обмеженням життєдіяльності та показують свої творчі досягнення.

З 1 січня 2020 р. молоді науковці факультету соціальної та психологічної освіти розпочали розробку ще однієї науково-дослідної теми за кошти держбюджету: «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму». Строки виконання: 2020-2022 рр

(Керівник: доктор педагогічних наук, професор О. Кравченко). У рамках виконання держбюджетної теми в університеті (факультет соціальної та психологічної освіти; факультет мистецтв) реалізовано грантовий проєкт «Міжнародний художній симпозиум-плєнер осіб з обмеженням життєдіяльності «Мистецтво без обмежень» за сприяння Українського культурного фонду (м. Умань, 13 – 24 серпня 2020 року). Авторський проєкт Молодіжного центру «Start» факультету соціальної та психологічної освіти «Центр зайнятості та професійного розвитку молоді та молоді з особливими потребами» здобув перемогу в Міському конкурсі бізнес-планів «Банк молодіжних ініціатив».

З огляду на виклики, пов'язані з поширенням COVID-19 та карантинними заходами, співробітники факультету соціальної та психологічної освіти реалізовано проєкт «Соціальна інклюзія дистанційного освітнього процесу» із закладами освіти та інклюзивно-ресурсними центрами Черкаської, Кіровоградської та Одеської областей. За результатами проведених досліджень викладачами факультету соціальної та психологічної освіти надано наукові послуги: 1. Розробка навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців за професією 5133 «Супроводжувач осіб з обмеженням життєдіяльності» на замовлення Київського міського центру соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів (наказ №1330 о/д від 28.10.2020 р.); 2. Розробка науково-теоретичних основ технології соціально-психологічної реабілітації дітей з особливими освітніми потребами засобами каністерапії на замовлення Клубу собаківництва Товариства сприяння обороні України (наказ №1329 о/д від 28.10.2020 р.).

У зв'язку з карантинними обмеженнями, які діють в Україні з березня 2020 року, значну частину активностей перенесено у режим онлайн. Зважаючи на пандемію та завдяки багаторічній співпраці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини з Британською Радою у рамках проєкту «Активні громадяни» (програма Британської Ради для молоді у галузі міжкультурного діалогу і соціального розвитку), ми розробили проєкт «*Вчимося разом чути та долати соціальну ізоляцію*» та отримали фінансування на його реалізацію від Британської Ради.

Метою цього проекту є створення платформи для вивчення та спілкування українською жестовою мовою, зокрема в умовах пандемії COVID-19 та спричинених нею викликів; налагодження комунікації аудиторії проекту та залучених експертів у сферах психології, культурології, соціального забезпечення, творчості.

Унікальність цього проекту засвідчується ще й тим, що учасниками стали здобувачі університету – майбутні соціальні працівники та психологи, зокрема здобувачі з обмеженням життєдіяльності, які мали можливість в умовах неформальної освіти оволодіти навичками жестової мови. У подальшому майбутні фахівці надаватимуть якісні соціальні та освітні послуги на рівні громади, адже чим більше людей будуть мати базові навички спілкування жестовою мовою, тим комфортнішим буде життя людей із порушеннями слуху.

З проектом було ознайомлено понад 2 тисячі людей, зокрема через офіційні сайти факультету, університету Черкаської ОДА, Управління праці та соціального захисту населення Уманської міської ради, Інклюзивно-ресурсного центру. Результати реалізації проекту надано Обласній організації УТОГ. Під час розробки проекту створено 6 відеороликів, дубльованих жестовою мовою про визначні пам'ятки Черкаської області, серед яких: Національний дендрологічний парк «Софіївка», Музей трипільських поселень-гігантів (с. Легедзене), м. Корсунь-Шевченківський, Буцький каньйон, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Чернеча гора (м. Канів).

До участі в проекті долучались науково-педагогічні працівники, здобувачі серед яких особи з обмеженням життєдіяльності, представники Управління праці та соціального захисту населення та Уманського товариства глухих.

Реалізація такого проекту була ефективною на декількох рівнях:

- на рівні професійної підготовки майбутніх фахівців – соціальних працівників, молодіжних працівників та психологів: у яких сформовано фахові компетентності щодо надання послуг людям з обмеженням життєдіяльності, зокрема українською

жестовою мовою; вироблено толерантне ставлення до людини незалежно від її стану здоров'я та інших характеристик;

– на рівні соціального розвитку громад: такі практики сприяли включенню вразливих категорій громадян у життєдіяльність громади та підвищенню їхнього соціального статусу, звернено увагу на потреби людей з обмеженням життєдіяльності з різними нозологіями;

– на рівні реалізації державної політики щодо соціальної інклюзії: реалізація проєкту сприяє реалізації міжнародного та українського законодавства щодо сталого розвитку на рівні громади.

У 2021 році розробники держбюджетної теми «Система соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму» (0119U103978). Керівник - доктор педагогічних наук, професор О. Кравченко було виграно грант від Українського культурного фонду: Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина: інклюзивно-соціальна 3D-карта, який реалізують на базі факультету соціальної та психологічної освіти та участь в ньому також беруть здобувачі з обмеженням життєдіяльності.

Інклюзивна 3D-карта – це проєкт, який створить умови для рівної участі, рівного доступу всіх членів суспільства. Створення платформи, зокрема адаптованої для людей з обмеженням життєдіяльності, допоможе спланувати їм свій відпочинок онлайн, а також за допомогою цифрових технологій відвідати найвідоміші історико-культурні об'єкти та поринути в історичні пригоди. Імплементация в практику 3D туристичних маршрутів в Україні розвиває тісний зв'язок соціальних інновацій із суспільством і культурою. Разом з тим, інформаційно-цифрові технології дають можливість подолати ізоляцію, в умовах карантину необхідну як засіб попередження поширення інфекції, а з іншого боку – територіальні, часові, соціальні, психологічні, фінансові та інші бар'єри, чого не можна так легко досягнути в реальному житті поза інтернет ресурсами.

Під час реалізації проєкту було здійснено інклюзивні туристичні поїздки за такими маршрутами:

Тур 1. м. Умань

Національний-дендрологічний парк «Софіївка» та фентазі-парк «Нова Софіївка», комплекс фонтанів «Перлина кохання», лазерне шоу, музей кораблів, таємничі підземелля Василіанського монастиря, могила рабі Нахмана (Маленький Ізраїль),

Тур 2. Корсунь-Шевченківський – Канів

Палац Лопухіних-Демидових (м. Корсунь-Шевченківський), Літературно-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького (м. Корсунь-Шевченківський), Острів Зелений (м. Корсунь-Шевченківський), Спасо-Преображенська церква (с. Мошни), Дуб з Вільхою (с. Мошни), Шевченківський національний заповідник «Тарасова гора» (м. Канів), Регіональний ландшафтний парк «Трахтемирів» та озеро Бучак (Канівський район).

Тур 3. м. Чигирин

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Замкова гора, Замчище – місце родового маєтку Хмельницьких, Суботівський історичний музей, «Три криниці», етнографічно-туристичний комплекс «Козацький хутір» (Чигиринський район, с. Стецівка), Свято-Онуфріївський чоловічий монастир (с. Чубівка), Свято-Онуфріївське джерело, (с. Мельники), джерело «Живун» (с. Головкивка), Холодний Яр, Троїцький Матронинський жіночий монастир (с. Мельники), Дуб Максима Залізняка, Кам'янський державний історико-культурний заповідник (м. Кам'янка).

Окрім екскурсійних маршрутів було проведено тренінги «Емоційний інтелект», «Розвиток креативності», «Цілі та цілепокладання». Окрім роботи команди та Центру важливу роль відіграє індивідуальна групова робота з психологом, проведення тренінгових занять, соціальна інтеграція здобувачів з обмеженням життєдіяльності в суспільство.

В межах психологічного супроводу здобувачів проводяться анкетування та тестування здобувачів; застосовано техніку арт-терапії, тілесно-орієнтовану та інші методики роботи для поліпшення психологічного та морального стану учасників освітнього процесу; індивідуальне консультування здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Соціальний супровід навчання здобувачів з обмеженням життєдіяльності забезпечує виконання

основних соціальних функцій, а саме навчання, працевлаштування, комунікації з людьми. Основною метою цього супроводу є забезпечення інтеграції здобувачів в університетське середовище (активна участь здобувачів з обмеженням життєдіяльності у соціально-психологічній службі університету організація та проведення акцій, ярмарків та соціальних заходів, співпраця з представниками закладів соціального захисту населення), та суспільство, забезпечення їх активного соціального життя, формування в здобувачів почуття власної гідності та поваги оточуючих до них, сприяння їх самоактуалізації, самовдосконаленню, повної соціалізації.

Одним з основних завдань програми є залучення здобувачів з обмеженням життєдіяльності до створення інклюзивних турів та соціальних проєктів, з цією метою активно функціонує Бюро інклюзивного туризму участь в якому приймають як здобувачі з нормотиповим розвитком так і з обмеженням життєдіяльності. На базі бюро створено туристичні маршрути: «Таємні історії кохання», «стежками зеленого туризму», «Місця чудотворної сили», «Козацькі розваги», «Наповнюємо життя фарбами» та інші.

Окрім вищеназваних завдань та метою створення інклюзивного середовища в УДПУ імені Павла Тичини велику увагу приділяють забезпеченню реалізації вимог про доступність до навчальних приміщень для осіб з обмеженням життєдіяльності та інших маломобільних груп населення: згідно з вимогами будівельних норм та стандартів облаштовані пандуси в усіх навчальних корпусах; облаштовано спеціалізовані санітарно-гігієнічні кімнати у відповідно до вимог доступності та Універсального дизайну; закуплено парти для здобувачів-візочників; придбано таблички шрифтом Брайля з назвою кожного факультету, кафедри, структурних підрозділів університету; закуплено абетки шрифтом Брайля для здобувачів – майбутніх психологів, соціальних працівників, педагогів – майбутніх фахівців, які готові працювати в умовах інклюзивної освіти; у читальних залах та комп'ютерних класах облаштовано клавіатури до комп'ютерів шрифтом Брайля для здобувачів із порушенням зору; для потреб Центру освітньої інтеграції та інклюзивного

реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів» придбано географічні карти Європи шрифтом Брайля; у гуртожитках облаштовано кімнати для здобувачів з обмеженням життєдіяльності та наявні пандуси. Окрім того, гуртожитки, у яких проживають здобувачі з обмеженням життєдіяльності, також пристосовані: вони проживають у кімнатах на першому поверсі; забезпечено постійний супровід умов проживання цих здобувачів.

2.3 Обґрунтування та розробка структурно-функціональної моделі соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженням життєдіяльності засобами інклюзивного туризму

За результатами констатувального етапу емпіричного дослідження та аналізу отриманих результатів, а також з метою створення ефективного психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності під час здобуття освіти, соціально-психологічної реабілітації здобувацької молоді з обмеженням життєдіяльності та залучення їх до суспільного життя було розроблено та обґрунтовано відповідну *структурно-функціональну модель* (рис. 2.1).

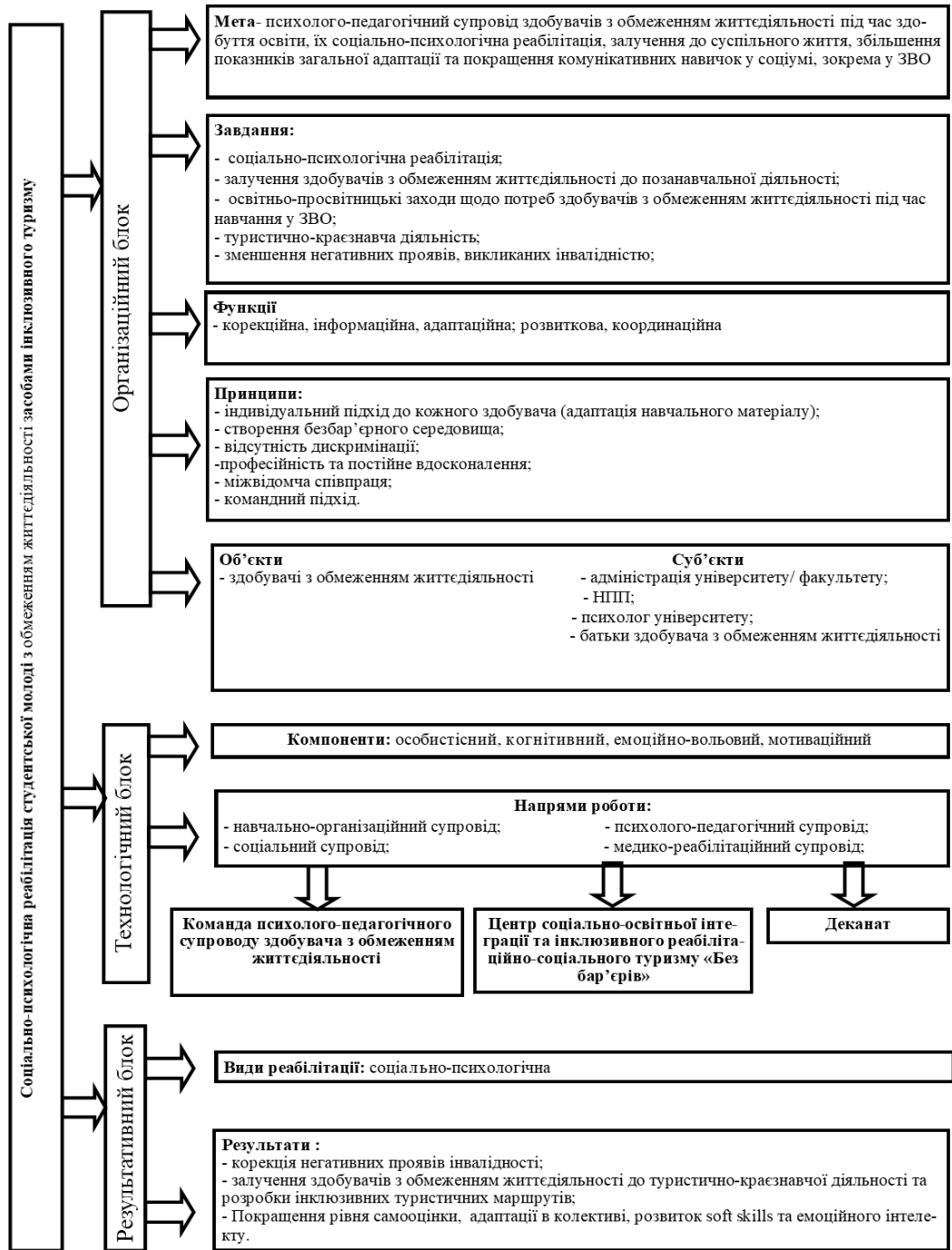

Рис. 2.1 Структурно-функціональна модель соціально-психологічної реабілітації здобувацької молоді засобами інклюзивного туризму

До складу моделі входять організаційний, технологічний та результативний рівень. Розглянемо ці компоненти детальніше. Організаційний рівень містить принципи, задання, функції. Основними принципами є:

– *індивідуальний підхід до кожного здобувача* (адаптація навчального матеріалу): усі здобувачі з обмеженням життєдіяльності мають різний рівень знань та швидкість засвоєння інформації. Наприклад, деякі здобувачі найкраще запам'ятовують інформацію при візуальному ознайомленні, інші – краще навчаються завдяки прослуховуванню інформації, роботі в групах або проєктах, під час практичної діяльності. За необхідності варто надати здобувачам короткий конспект лекції або презентації, продовжити час виконання роботи або пояснити інформацію, з якою виникли труднощі, ще раз.

Під час викладання також варто використовувати рефлексію, інтегрувати їх коментарі, думки та запитання в навчальний матеріал для кращого засвоєння інформації. Зважайте, що досвід і здібності здобувачів будуть різними.

– *створення безбар'єрного середовища*: це стосується, зокрема, корпусів університету, гуртожитків, наявність спеціальних навчально-методичних матеріалів для здобувачів із різними нозологіями.

– *відсутність дискримінації*: регулярна просвітницька робота серед науково-педагогічних працівників та здобувачів шляхом проведення круглих столів, конференцій, лекційних занять з метою недопущення дискримінації здобувачів з обмеженням життєдіяльності.

– *професійність та постійне удосконалення*: проходження курсів підвищення кваліфікації та інтеграції міжнародного досвіду до викладання, підбір методів та форм навчання для кожної академічної групи (інклюзивної групи), упровадження інтерактивних форм роботи під час дистанційного навчання.

– *міжвідомча співпраця*: залучення представників реабілітаційних та інклюзивно-ресурсних центрів та інших стейкхолдерів для забезпечення повноцінного соціально-

психологічного супроводу здобувача з обмеженням життєдіяльності.

– *командний підхід*: регулярне проведення засідань команди психолого-педагогічного супроводу з метою визначення основних потреб, способів адаптації освітнього середовища та адаптація навчальних матеріалів відповідно до нозологій та потреб здобувача з обмеженням життєдіяльності.

Соціально-психологічна реабілітація допомагає здобувачу з обмеженням життєдіяльності успішно адаптуватися до навчального процесу та нового колективу, набути морально-психологічної рівноваги, упевненості в собі, усунути психологічний дискомфорт. За допомогою соціально-психологічної реабілітації можна досягти таких результатів:

– *залучення здобувачів з обмеженням життєдіяльності до позанавчальної діяльності* – дозволяє виявити здібності такого здобувача до певного виду діяльності, покращити його комунікативні навички що сприяє соціалізації в колективі.

– *туристично-краєзнавча діяльність* – під час походів та екскурсій, формувати такі важливі якості, як: наполегливість, самоповага, організованість, відповідальність, чесність, самостійність, працьовитість, рішучість, гуманізм, доброзичливість, повага та інші.

– *зменшення негативних проявів, викликаних обмеженням життєдіяльності*, зокрема зменшення складного періоду адаптації до нового середовища й проблем з опануванням навчального матеріалу та ін.

– *підвищення рівня комунікативних навичок* шляхом участі в різноманітних заходах, тренінгах, курсах ефективного ведення переговорів, курсах ораторської майстерності й ін.

До основних функцій соціально-психологічної реабілітації нами було віднесено:

– *Корекційну функцію*, яка спрямована на психологічний супровід здобувача з обмеженням життєдіяльності від етапу вступу до університету і упродовж усього терміну навчання. У межах цього напряму проводять анкетування та тестування здобувачів; застосовують техніку арт-терапії, тілесно-орієнтовану та інші

методики роботи для поліпшення психологічного та морального стану учасників освітнього процесу; надання корекційних послуг здобувачу з обмеженням життєдіяльності згідно з ІПР через проведення індивідуальних і групових занять, за необхідності залучаються представники ІРЦ та реабілітаційних установ.

– *Адаптаційну функцію* суть якої полягає в адаптації освітнього процесу з урахуванням особливостей розвитку та ІПР – відбувається шляхом адаптації навчального матеріалу до потреб здобувача з обмеженням життєдіяльності, за необхідності може використовуватись аудіозапис лекції або надаватись скорочений конспект лекцій або презентації.

– *Розвиткову функцію* – розкриття здібностей та талантів здобувачів з обмеженням життєдіяльності через залучення їх участі в науковій, технічній, художній, туристично-краєзнавчій діяльності шляхом організації екскурсійних маршрутів, походів та інклюзивних турів для здобувачів з обмеженням життєдіяльності [64].

– *Інформаційну функцію* – інформування здобувачів про соціальний захист, який вони можуть отримати від держави, а також про корекційні, розвиткові та інші послуги, які такий здобувач може отримати в межах університету, в реабілітаційному центрі, або ІРЦ, а також за необхідності консультування викладачів, щодо особливостей роботи зі здобувачами із обмеженням життєдіяльності.

– *Координаційну функцію* – обмін інформацією між структурними підрозділами, які працюють зі здобувачами з обмеженням життєдіяльності, або координація між здобувачем та окремою особою або підрозділом з метою вирішення освітніх питань чи особистих проблем. Основним об'єктом соціально-психологічної реабілітації є здобувачі з обмеженням життєдіяльності, саме вони є основними отримувачами послуг.

Суб'єктами, які беруть участь у соціально-психологічній реабілітації та виконують ряд функцій, є:

– *адміністрація закладу вищої освіти*, яка відповідальна загальну координацію та створення умов для комфортного навчання

здобувачів з обмеженням життєдіяльності відповідно до ІІР і висновку МСЕК;

– *науково-педагогічні працівники*, які гарантують надання освітніх послуг, адаптацію навчального матеріалу відповідно до потреб здобувача з обмеженням життєдіяльності, сприяють виявленню та розкриттю здібностей, талантів, обдарувань шляхом їх участі в науковій, технічній, художній діяльності;

– *психолог*, який відповідає за вивчення та моніторинг психічного розвитку здобувача з обмеженням життєдіяльності його психологічний супровід та надання корекційних послуг згідно з ІІР. Надає рекомендації, консультації та методичну допомогу науково-педагогічним працівникам закладу вищої освіти щодо роботи в інклюзивному освітньому середовищі;

– *батьки здобувача з обмеженням життєдіяльності*, які доводять інформацію про здобувача (стиль, спосіб навчання, успіхи, труднощі у виконанні домашніх завдань, особливості розвитку та індивідуальні потреби);

– *спеціалісти системи соціального захисту населення*, які надають необхідні послуги на підтримку здобувачам з обмеженням життєдіяльності;

– *освітній омбудсмен*, який ставить за мету захист прав учасників освітнього процесу та допомагає у випадку виникнення конфліктних ситуацій. Освітній омбудсмен вживає необхідних заходів для поновлення порушених прав людини на освіту та усунення порушень законодавства у сфері освіти органами державної влади, правоохоронними органами, до яких від надсилає звернення [17].

Компоненти особистості, які впливають на процес реабілітації та адаптації до освітнього процесу, які ми виокремили:

1. Когнітивний компонент особистості, який полягає у визначенні та за необхідності сформованості науково-теоретичних та науково-практичних знань про майбутню спеціальність і розвиток загального рівня ІQ. Розвиток когнітивного компонента є постійним, адже відбувається через засвоєння дисциплін, підготовку до практичних та лабораторних занять, участь у настановчих лекціях, круглих столах, конференціях тощо. Особливу увагу в цьому

компоненті ми хотіли на поняття емоційного інтелекту, який розглядають як групу здібностей, які допомагають під час усвідомлення та розуміння власних емоцій і емоцій оточуючих, що особливо актуально під час адаптації до нового колективу, роботі в групах та спілкування загалом.

2. Емоційно-вольовий компонент розглядають з декількох сторін: зокрема як систему навичок які спрямовані на уміння регулювати свої емоційні стани, а також пов'язані з умінням володіти собою, своїм голосом, мімікою, жестами. Поряд з тим вольовий компонент особистості розкривається під час екстрених ситуацій та дозволяє здобувачам зберігати оптимальну організацію психічних функцій, контролювати себе й досягати поставлених цілей. Для здобувачів ця навичка необхідна під час освітнього процесу, вивчення нового матеріалу для контролю розподілення уваги, під час тривалого напруження. Також корисною вона стане під час спілкування, роботою над спільним проектом або під час дискусій. Розвиток цього компонента досягається шляхом участі в тренінгових програмах спрямованих на саморозвиток, вивчення відповідної літератури, окрім того, корисним стануть нові форми та методи роботи під час освітнього процесу, серед яких: дискусії, групові проекти, «мозковий штурм» або візуалізація певних понять чи тем.

3. Мотиваційний компонент, на нашу думку, варто розглядати як мотивацію на досягнення успіху. Завдяки такій мотивації здобувач може успішно оволодіти освітньою програмою та стати кваліфікованим спеціалістом. Такі здобувачі завжди активні, ініціативні, виявляють наполегливість у досягненні поставленої мети. Окрім того, з мотивацією тісно пов'язане поняття упевненості в собі, що також дозволяє здобувачам краще адаптуватися та досягти поставлених цілей.

4. Особистісний компонент визначають як вміння використовувати рефлексію та самоусвідомлення. Цей компонент також допомагає здобувачам з обмеженням життєдіяльності краще дізнатись себе, проаналізувати свої вчинки та надати їм оцінку. Окрім того, за допомогою отриманих під час освітнього процесу знань здобувачі можуть визначити свої певні психологічні

особливості, позитивні та негативні прояви свого темпераменту чи характеру, й за необхідності та можливості коригувати їх.

Компоненти соціально-психологічної реабілітації розподіляються між 3 основними структурними одиницями, кожна з яких виконує свої конкретні завдання та функції, та реалізуються на технологічному рівні: команду психолого-педагогічного супроводу, Центр соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів» і деканат факультету соціальної та психологічної освіти.

Однією з основних структурних одиниць є команда психолого-педагогічного супроводу здобувача з обмеженням життєдіяльності, до якої входять НПП, адміністрація факультету/університету, психолог, фахівці системи соціального захисту населення, а також представники ІРЦ та реабілітаційних установ. Основними функціями та напрямками роботи команди є:

- збір інформації про особливості розвитку здобувача, його інтереси, освітні потреби та труднощі які виникають під час навчання, реалізації й моніторингу виконання ІПР;

- визначення напрямів соціально-психологічних та корекційних послуг, що можуть надаватись у межах ЗВО на підставі висновку та рекомендацій МСЕК і забезпечення надання цих послуг;

- розроблення індивідуального навчального плану для кожного здобувача з обмеженням життєдіяльності та його регулярний моніторинг з метою внесення коректив та визначення динаміки розвитку здобувача [64].

Поряд з командою психолого-педагогічного супроводу активну участь у процесах адаптації здобувачів з обмеженням життєдіяльності в університеті бере Центр соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів», основними формами роботи якого є:

- *індивідуальні консультації*, які проводять за запитом здобувача та спрямовані на вирішення питань стосовно адаптації до навчання, комунікації з викладачами та одногрупниками;

- *психологічний супровід* здобувачів розпочинається на етапі вступу до університету і впродовж усього терміну навчання.

Важливою проблемою для здобувачів-першокурсників з обмеженням життєдіяльності є їхня інтеграція в колектив здобувачів, пристосування до навколишнього середовища, сепарація від батьків та пошук друзів. У межах цього напряму проведено анкетування та тестування здобувачів; застосовано техніки арт-терапії, тілесно-орієнтовану терапію та інші методики роботи для поліпшення психологічного та морального стану учасників освітнього процесу; проведено тренінгові програми «Розвиток комунікативних та організаторських навичок», «Я – лідер», «Попередження гендерно-обумовленого булінгу»; індивідуальне консультування здобувачів з обмеженням життєдіяльності методом позитивної психотерапії; працює творча майстерня, психодрама з елементами тренінгу;

– *інформаційно-просвітницька діяльність*, спрямована на одержання інформації про права осіб з обмеженням життєдіяльності на отримання реабілітаційних послуг та соціального захисту від держави;

– *залучення до туристично-краєзнавчої діяльності*, через проведення інклюзивних туристичних походів зі складовою психологічної реабілітації, залучення здобувачів з обмеженням життєдіяльності до створення онлайн-маршрутів, пристосованих до умов, що виникли у зв'язку з поширенням Covid-19 і будуть дубльовані жестовою мовою;

– *зменшення негативних проявів викликаних обмеженням життєдіяльності* шляхом проведення інформаційно-просвітницької роботи у ЗВО серед науково-педагогічних працівників та здобувачів [106].

Важливим структурним підрозділом, який реалізує низку важливих функцій, що значною мірою допомагають здобувачам з обмеженням життєдіяльності успішно адаптуватись у здобувацькому середовищі, є деканат факультету соціальної та психологічної освіти. Він надає:

- *індивідуальні консультації* про навчальний процес;
- *допомога в оформленні індивідуального плану, комунікації з викладачами за необхідності;*
- *методичну допомогу про особливості навчання;*

– *інформаційний супровід*, для отримання передбачених пільг та соціальних стипендій, визначених законодавством України та постановами КМУ.

До основних напрямів психолого-педагогічного супроводу здобувачів з обмеженням життєдіяльності, які можуть бути використані в реабілітаційному процесі в умовах ЗВО, варто віднести такі напрямки роботи:

- *навчально-організаційний супровід* передбачає допомогу під час освітнього процесу, зокрема у формуванні індивідуальної освітньої траєкторії, виконанні навчального плану, адаптації навчального матеріалу відповідно до нозології, організації індивідуальних консультацій;

- психолого-педагогічний супровід передбачає визначення психологічних особливостей здобувача з обмеженням життєдіяльності, проведення індивідуальних психологічних консультацій (за потреби), надання допомоги під час адаптації до освітнього середовища;

- соціальний супровід полягає в наданні інформації про пільги, які передбачені ЗУ, можливості отримання технічних засобів (за необхідності), проходження реабілітації на базі відповідних реабілітаційних установ;

- медико-реабілітаційний супровід – комплекс заходів, спрямований на підтримку, збереження та відновлення фізичного здоров'я (невідкладна медична допомога, консультативно-профілактична та реабілітаційно-відновлювана підтримка).

Усі ці структурні підрозділи спрямовують свою діяльність саме на соціально-психологічну реабілітацію здобувачів з обмеженням життєдіяльності, яка являє собою комплекс заходів корекції негативних проявів, викликаних обмеженням життєдіяльності, та повернення особи до максимально можливого функціонування та участі в освітньому процесі й громадському житті.

Ураховуючи результати дослідження та відповідно до мети роботи ми розробили тренінгову програму для корекції самооцінки, комунікабельності, рівня адаптованості та покращення soft skills. Програма буде реалізована в змішаному форматі, частина тренінгів

буде проведена в закладі освіти, інша буде поєднана з інклюзивними турами, які організуються для здобувачів з обмеженням життєдіяльності. Програма містить 3 блоки та розрахована на 4 місяці.

2.3. Рекомендації ЗВО щодо удосконалення соціально-психологічної реабілітації здобувачів з обмеженнями життєдіяльності засобами інклюзивного туризму

У питаннях соціально-психологічної реабілітації, адаптації навчального процесу та організації інклюзивних подорожей для здобувачів з обмеженням життєдіяльності, ми виробили рекомендації.

Загальні рекомендації ЗВО щодо соціально-психологічної реабілітації здобувачів засобами інклюзивного туризму:

1. Рекомендуємо залучати до створення інклюзивного туристичного маршруту здобувачів з обмеженням життєдіяльності, адже вони найкраще знають свої потреби.

2. Створюючи тренінг або програму, враховуйте особливості здобувачів (дублюйте завдання/вправи на фліп-чарті або ватмані, робіть комбіновані команди, відводьте більше часу для виконання того чи іншого завдання).

3. Під час формування туру та бронювання готелів варто обов'язково пересвідчитись у їх доступності (наявності пандусів, ліфтів, спеціальних санітарних кімнат та ін.), у музеях, історичних та культурних пам'ятках дізнатись про умови архітектурної доступності та про можливість екскурсії за допомогою аудіогіда або можливості модифікації екскурсії відповідно до потреб групи.

4. Перед замовленням харчування варто переконатися, що в учасників немає алергій на певні продукти, за наявності обов'язково сформуєте список таких осіб та продуктів, які вони не вживають. За необхідності варто потурбуватись про безлактозне або меню для вегетаріанців.

5. До початку проведення інклюзивного туру та після нього можливе проведення рефлексії для визначення очікувань групи та покращення якості реабілітаційних послуг і зменшення негативних факторів.

6. Під час подорожей та тренінгів, за можливості, варто користуватись допомогою волонтерів, які стануть гарною підтримкою під час подорожі, проживання та відвідування культурних пам'яток.

7. Під час організації туру та реабілітаційної програми, окрім НПП та осіб з обмеженням життєдіяльності, по можливості, залучайте представників психологічної служби, МСЕК, інклюзивно-ресурсних центрів для отримання повноцінної картини та врахування всіх особливостей осіб з обмеженням життєдіяльності.

8. Організуйте різні види турів для здобувачів з різними нозологіями (лікувально-оздоровчий тур, екологічний тур, культурно-пізнавальний тур, спортивний тур) та за потреби досліджуйте ефективність кожного з них, за необхідності можна поєднувати різні види.

9. За можливості, включайте інклюзивні туристичні маршрути до ППР та в план роботи команди психолого-педагогічного супроводу як вид активної реабілітації.

10. Варто завчасно попереджати про програму та маршрут екскурсії, надавайте чіткі рекомендації щодо поїздки та за потреби давайте вичерпні відповіді на запитання.

11. Під час проведення тренінгів та групової роботи використовуйте вправи на командотворення, досягнення цілей та розвиток комунікативних навичок.

12. Проводьте організаційні зустрічі з учасниками заздалегідь, щоб проговорити всі організаційні моменти, розподілити ролі, узгодити форми та методи роботи, скласти відповідний план дій.

13. Потурбуйтеся про окрему ізольовану кімнату або виділіть місце в пішому поході для проведення індивідуальних консультацій, що забезпечить анонімність отриманої інформації та вільне спілкування з психологом.

14. Під час індивідуальних консультацій, за можливості, використовуйте МАК карти, асоціації та інші види арт-терапії).

Поради під час інклюзивної подорожі, розроблені Британською асоціацією інклюзивного туризму

Британська асоціація наддала такі поради щодо розвитку інклюзивного туризму зокрема:

1. Переконайтесь, що люди які працюють, знають, що таке інвалідність та яка допомога може знадобитись відвідувачам з

обмеженням життєдіяльності. Переконайтесь, що Ви маєте все необхідне обладнання в достатній кількості і воно справно працює.

2. Пам'ятайте про використання субтитрів усюди, де є звукова доріжка. У театрах та на інших мистецьких майданчиках можна використовувати живе субтитрування.

3. Запитайте всіх, хто подорожує, чи потрібна їм допомога під час евакуації в надзвичайних ситуаціях. Особливо це стосується людей з вадами слуху. Будь-які домовленості обов'язково записуйте.

4. Переконайтесь, що Ваш сайт доступний для людей з обмеженням життєдіяльності.

5. Обов'язково передбачте форму для відгуків та враховуйте відгуки осіб з обмеженням життєдіяльності для того, щоб максимально зробити простір доступним.

6. Забезпечте ліжка, які можуть переміщатись, або змінювати форму, для гостей, часто такі туристи користуються допомогою помічника, тому необхідні різні варіанти.

7. Забезпечте таких гостей спеціально облаштованими санітарними кімнатами.

8. Призначте відповідального за доступність. Постійно впроваджуйте кращі інклюзивні практики.

9. Популяризуйте поступки для туристів з обмеженням життєдіяльності та користуйтеся безкоштовною політикою щодо помічника.

10. Надайте посібник про доступність. Люди, що мають обмеження життєдіяльності, потребують інформації про доступність місця, щоб зрозуміти, чи відповідає це їхнім індивідуальним потребам. Багато людей відкладають відвідування місця, якщо на їх веб-сайті немає інформації про доступ [210].

Поради для ЗВО, щодо створення безбар'єрного середовища

Незважаючи на значний накопичений досвід, вважаємо за необхідне впровадити в освітній процес ЗВО України такі практики зарубіжних університетів:

1. Здійснення організаційного супроводу абітурієнта з обмеженням життєдіяльності, починаючи з часу вступу до

університету, зокрема за потребою адаптувати вступні іспити відповідно до нозології та потреб абітурієнта.

2. Значну увагу необхідно приділяти архітектурній доступності в університетах, зокрема наявності пандусів, ліфтів, спеціально облаштованих санітарних кімнат, паркувальних місць для здобувачів та викладачів з обмеженням життєдіяльності.

3. Важливою є адаптація навчальних корпусів та гуртожитків для здобувачів із вадами зору, зокрема розмітка корпусів спеціальними кольоровими стрілочками та дублювання надписів шрифтом Брайля.

4. За можливості для здобувачів із вадами слуху лекційні заняття варто перекладати сурдомовою та транслювати на спеціальному екрані, якщо здобувач звик читати по губах можливий артикуляційний переклад.

5. Необхідно залучати здобувачів із обмеженням життєдіяльності до позанавчальної діяльності, участі в проєктах та конкурсах з метою їх кращої адаптації та розвитку їх наукового і творчого потенціалу.

6. Важливою є адаптація процедури екзамену для здобувача з обмеженням життєдіяльності (за необхідності, окреме приміщення, продовження часу відведеного для екзамену, використання адаптивних технологій).

7. Створення системи дистанційного навчання для здобувачів, які за станом здоров'я не можуть відвідувати навчальний заклад.

8. Варто звернути увагу на досвід створення волонтерських організацій для допомоги під час навчального процесу та поза ним здобувачам з обмеженням життєдіяльності

Особливості освітнього процесу здобувачів вищої освіти з обмеженням життєдіяльності за зором

Приміщення. Здобувачі зі слабким зором повинні ознайомитися з розташуванням усіх меблів і світильників в аудиторії. Якщо меблі потрібно перенести, обов'язково повідомте про це здобувача;

– виділіть краї сходів та пороги контрастною кольоровою стрічкою або фарбою;

- дублюйте всі написи та власні назви табличками шрифтом Брайля;

- збираючись на екскурсію або подорожуючи в незнайомому середовищі, визначте волонтера або іншу відповідальну особу, яка буде допомагати здобувачу з обмеженням життєдіяльності за зором;

- якщо здобувач незнайомий з вашим голосом, ідентифікуйте себе під час розмови з ними.

Місце в аудиторії. Розміщення в аудиторії залежатиме від функціональних можливостей здобувача. Зазвичай це перший ряд, ближче до дошки та викладача. Якщо праве око бачить краще, варто сісти з лівого боку аудиторії і навпаки.

Необхідно враховувати джерело освітлення. Здобувач з вадами зору не повинен сидіти навпроти джерела світла. Для посилення голосу викладача можна розглянути систему звукового поля та зменшення сторонніх шумів.

Поради щодо навчання:

Плануйте наперед. Якщо здобувачу зі слабким зором потрібні збільшені тексти, аудіо або друковані матеріали, їх треба готувати заздалегідь та надавати перед парою.

Розміщення та модифікація навчальних матеріалів

- Навчальні матеріали мають бути розміщені в доступному для здобувачів форматі. Не лише підручники, а робочі зошити та всі додаткові матеріали для читання.

- Шрифтом Брайля необхідно дублювати всі підручники, робочі зошити та матеріали, що використовуються в освітньому процесі.

- Тактильну графіку варто використовувати для друкованих карт, схем та ілюстрацій

- Аудіоматеріали можуть замінювати книги та інші друковані матеріали.

- Для виокремлення важливих частин тексту варто використовувати маркери та підсвічувальну стрічку.

- Маніпулятори варто використовувати під час практичних занять (наприклад при розгляді будови засобу для вимірювання

фізичних показників людини варто надати його реальну копію та показувати деталі та функції на ній) [132].

- Варто дублювати всі свої дії або ілюстрації голосом задля кращого сприйняття здобувачами з обмеженням життєдіяльності.

- Промовляйте все що записуєте на дошці. Якщо здобувач не бачить або не встигає під час роботи на дошці, надайте йому збільшений друкований примірник або нехай волонтер допомагає із записом.

- За необхідності дозвольте здобувачу підійти до дошки або підсунути стіл ближче, щоб переглянути або переписати матеріал.

- Регулярно перевіряйте, чи встигає здобувач та чи коректні записи він робить. За необхідності надайте додатковий час або зменште кількість необхідної роботи.

- Під час складання іспиту використовуйте усний формат.

- За можливості використовуйте тактильні матеріали, що забезпечить кінестетичне та тактильного навчання [159].

- Окрім цих порад варто використовувати допоміжні технології - спеціалізоване програмне забезпечення, пристрої та інші види технологій для усунення бар'єрів під час навчання для здобувачів з обмеженням життєдіяльності за зором.

- Використовуйте «читач екрану», він дозволяє людям із вадами зору читати текст на екрані за допомогою синтезатора мови. Користувач керує зчитувачем екрана, вводячи різні комбінації букв на клавіатурі або дисплеї Брайля, і це змушує синтезатор мови читати надруковане; дисплей також «заговорить», коли на екрані відбудуться зміни.

- Збільшення екрану (ця програма автоматично збільшує текст та графіку, щоб допомогти здобувачам зі слабким або обмеженим зором. Користувачі керують збільшенням за допомогою команд миші або клавіатури. Ця система також подає письмові матеріали гладким, легким для читання шрифтом.

- Відео лупа. Цей пристрій, також відомий як система телебачення із замкнутою схемою, проектує збільшений текст та графіку на екрані за допомогою встановленої або портативної камери. Збільшення та рівень фокусування зазвичай визначається

після того, як камеру було встановлено на розумній для користувача відстані, але деякі відеозбільшувачі призначені для автоматичного фокусування.

– Адаптивна клавіатура. Більшість сліпих та слабозорих здобувачів уміють користуватися стандартними клавіатурами. Також доступні клавіатури шрифтом Брайля.

– Оптичне розпізнавання символів. Ця технологія розроблена для сканування тексту та його повторення голосом. Розпізнавальні пристрої зазвичай запрограмовані на виявлення та виправлення помилково написаних слів. Деякі дозволяють користувачам зберігати дані на пристрої за допомогою карти пам'яті, а також завантажувати їх на жорсткий диск.

– Тиснення Брайля. Для друку тисненням Брайля варто використовувати щільніший папір і друкувати лише з однієї сторони. Програмне забезпечення для перекладу шрифтом Брайля (за кордоном існує безліч варіантів програмного забезпечення, яке перетворює написаний текст на тактильний варіант шрифтом Брайля. Деякі з найпопулярніших платформ включають Duxbury Braille Translator, Braille2000 та Index Braille) [159].

Особливості освітнього процесу здобувачів вищої освіти з обмеженням життєдіяльності за слухом

Важливим аспектом соціальної інтеграції осіб з порушенням слуху є професійна самореалізація, яка передбачає отримання якісної освіти. З огляду на особливі потреби таких здобувачів перед закладами освіти стоїть складне завдання забезпечення доступності освітнього простору. Йдеться не лише про необхідність штатної одиниці перекладача жестової мови в закладі освіти. До особливих освітніх потреб таких здобувачів мають бути адаптовані усі елементи освітнього процесу, навчальні матеріали та саме навчання, віртуальне середовище, аудиторії, інфраструктура закладу та ін. [48].

Проблеми, з якими стикаються здобувачі з обмеженням життєдіяльності за слухом:

– Неточні підписи під час перегляду відеолекцій (без підписів може бути важко або неможливо стежити за тим, що

відбувається на екрані. Хоча деякі люди можуть читати по губах, якщо мовець весь час не дивиться прямо в камеру, то це майже не можливо.

- Автоматичні субтитри - це благословення і прокляття для людей з вадами слуху, адже штучний інтелект далекий від досконалості, і іноді автоматичні підписи гірші, ніж взагалі без підписів.

- Підписи, які не синхронізовано належно, здобувач взагалі не розуміє що і коли відбувається.

- Якщо Ви коли-небудь відчували відставання під час потокового відео і рух губ актора не відповідав їхнім словам, ви знаєте, як це дратує, коли візуальні та аудіодоріжки не синхронізовані. Як еквівалент аудіо, підписи також повинні синхронізуватися з відео.

- Популярність підкастів, зокрема освітніх, зросла за останні роки, але не багато з них надають стенограми тим, кому вони потрібні. Те саме стосується вебінарів, стенограма необхідна для розуміння матеріалу та нотаток;

- Консультації для здобувачів лише за телефоном. Ніщо не викликає більших розчарувань, як спробувати зв'язатися з викладачем, який консультує виключно телефоном. Для особи з обмеженням життєдіяльності за слухом зручніше листуватись або переписуватись у чаті.

- Зазвичай для людей з вадами слуху використовують підписи або субтитри, проте, окрім підписів, можна використовувати наступні допоміжні технології, серед яких:

- оповіщувальні пристрої (пристрій оповіщення перетворює звукове сповіщення (наприклад, дзвінок у двері, пожежну сигналізацію, будильник) у візуальне або фізичне сповіщення, яке людина може сприйняти;

- телекомунікації (доступно безліч різних варіантів для тих, хто має обмеження життєдіяльності за слухом, включаючи телефони з посиленням, текст у режимі реального часу, телефони із субтитрами, передачу текстового повідомлення, відеочат та текст, а також послуги відеоретрансляції;

– покращене/допоміжне прослуховування (системи можна використовувати для подолання фонового шуму та забезпечення більш прямого аудіопотоку для тих, хто використовує допоміжні пристрої для прослуховування.

Наприклад:

Підчас пари викладач міг би носити невеликий мікрофон, який використовує систему FM-радіо для передачі звуку до слухового апарата здобувача або використовувати аудіоіндукційну петлю, щоб слухачі з вадами слуху могли чути лекцію через свої слухові апарати або кохлеарні імплантати.

Готуючись до пар, здобувач може поєднати свій кохлеарний імплантат або слуховий апарат з комп'ютером через Bluetooth і почути звук комп'ютера, не потребуючи навушників.

Окрім доступу до матеріалу, під час підготовки до практичних, або лекцій важливо враховувати доступність сайтів.

Стенограми аудіо- та відеоконтенту, надання стенограм - це хороша ідея сама собою: текстовий вміст легко переглядати, не кажучи вже про виокремлення. Тим, хто любить робити нотатки, легше це робити за допомогою текстового вмісту.

YouTube пропонує автоматичні транскрипції та підписи для всіх відео.

Підписи та субтитри до відео

Точні підписи. Субтитри дозволяють користувачам, які мають обмеження життєдіяльності, одночасно стежити за діалогом та діями. Надзвичайно важливо, щоб підписи були точними, інакше зміст може бути неправильним, незрозумілим або неповним.

Як і стенограми, підписи та субтитри приносять користь і людям з обмеженням життєдіяльності, і звичайним користувачам, адже зазвичай відео переглядається в телефонах у громадському місці і тому звук вимкнено. Це корисно для популярних платформ таких, як: Facebook та Instagram.

Дубляж мовою жестів для відео

Забезпечення презентації звукової інформації мовою жестів - це спосіб зробити контент доступним для всіх. Один із універсально сумісних способів зробити це - вбудовувати відео мовою жестів у відеопотік [137].

Окрім цього, варто пам'ятати:

– Людям з вадами слуху важко спілкуватися телефоном. Надання електронної пошти або альтернативні засоби зв'язку допоможуть.

– Такі люди потребують якісного, чистого звуку з мінімальним фоновим шумом.

– Для написання статей та рубрик необхідно використовувати зрозумілу та просту мову (за можливості використовувати українську жестову мову).

– Уникайте сленгу та заплутаного жаргону.

– Використовуйте заголовки та підзаголовки, щоб правильно структурувати свій вміст доповіді або презентації.

Правильно оформлений сайт з урахуванням потреб людей з обмеженням життєдіяльності допоможе зменшити плутанину та ізоляваність цих осіб [6].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аріщенко А. Інклюзивний освітній простір ЗВО України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 5. С. 381–389.
2. Безсмертний Ю., Безсмертна Г. Аналіз рекомендацій з медичної реабілітації осіб з інвалідністю. *Pain Medicine Journal*. 2018. Т. 3, № 2/1. С. 12–13.
3. Белоусова Н. Туристско-рекреационное зонирование черкасской области как метод внедрения инклюзивного туризма в Украине. *Туризм и гостеприимство*. 2020. № 2. С. 44–53.
4. Бондар Т. Теоретичні засади реалізації концепції інклюзивної освіти. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2014. II(18). С. 41–44.
5. Бучма В., Гурова О., Дзюбка Л. Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі: монографія / ред. С. Максименка. Київ : Вид. Дім «Слово», 2017. 262 с.
6. Вікторова Л. Інноваційні технології соціальної реабілітації осіб з інвалідністю внаслідок бойових дій. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2019. № 3. С. 88–96.
7. Вікторова Л. Соціально-психологічна реабілітація та розробка індивідуальних програм для осіб з інвалідністю. *Topical issues of the development of modern science*. 2020. № 1. С. 308–313.
8. Влащенко Н. Проблеми та перспективи розвитку інфраструктури для потреб інклюзивного туризму. *Бізнес Інформ*. 2018. №9. С. 122–126.
9. Галаган В. Соціально-психологічна реабілітація осіб, які страждають на ДЦП : магістерська робота. Чернігів, 2019. 57 с.
10. Гришко О. Супровід навчання студентів з особливими освітніми проблемами у вищому навчальному закладі. *Витоки педагогічної майстерності*. 2017. № 19. С. 90–95.
11. Гузь, Н., Фалько, Н. Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості. Збереження психічного здоров'я здобувачів вищої освіти як умова гармонійного

становлення особистості. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, Харків. 2018. 724 с.

12. Гульбс О., Кобець О. Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій. *Психологічний журнал*. 2021. № 7. С. 100-106

13. Гульбс О. А., Кобець О. В. Розвиток емоційної компетентності здобувачів з обмеженням життєдіяльності, як компонент адаптації до навчання. *Формування творчої особистості вчителя, здобувача, учня : психологічний дискурс : колективна монографія / О. Д. Сафін, Н. В. Гуртовенко, С. Ю. Діхтяренко [та ін.] ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві. 2021. 435 с.*

14. Гульбс О., Кобець О. Психологічна реабілітація учасників бойових дій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2021. Вип. 3(47). С. 55-60.

15. Давиденко Г. Теоретико-методичні засади організації інклюзивного навчання у вищих навчальних закладах країн європейського союзу : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. Київ, 2015. 467 с.

16. Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти/ Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2016-п#n16> (дата звернення: 13.11.2020).

17. Деякі питання освітнього омбудсмена/ Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text> (дата звернення: 20.04.2021).

18. Діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холл). URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/160/28.pdf> (дата звернення: 10.04.2020).

19. Дрималовська, Х. Особливості міжнародного та вітчизняного досвіду щодо розвитку інклюзії в закладах вищої освіти. *Бізнес Інформ*. 2019. №7. 108-114. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-7-108-114>

20. Єгорова О. Реабілітаційна психологія: курс лекцій. Навчально-методичний посібник для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія. Слов'янськ : Вид-во Б.І.Маторіна, 2018. 132 с.

21. Єрмоєнко О. Психолого-педагогічний супровід студентів з особливими потребами в вищих навчальних закладах. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. № 15. С. 313–320.

22. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу: Методичний посібник. / О. Коун та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 433 с.

23. Звіт ректора Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: *Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*. URL: <https://udpu.edu.ua/documents/doc/Звіти%20ректора/Звіт%20ректора%20за%202019%20рік.pdf> (дата звернення 18.04.2021).

24. Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм – розвиток нового виду реабілітації осіб з інвалідністю в Україні. *Нова Доба*. URL: <https://novadoba.com.ua/45768-inklyuzyvnyu-reabilitaciyno-socialnyu-turyzm-8722-rozvytok-novogo-vydu-reabilitaciyi-osib-z-invalidnistyu-v-ukrayini.html> (дата звернення: 13.11.2019).

25. Інклюзивний туризм – новий вид реабілітації людей з інвалідністю. URL: <http://www.dsma.dp.ua/ua/novini/178-inklyuzivnij-turizm-novij-vid-reabilitatsiji-lyudej-z-invalidnistyu> (дата звернення: 10.12.2019)

26. Інклюзивний туризм як вид реабілітації: наукове обґрунтування та перші кроки на шляху втілення у життя / В. Лепський та ін. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2016. № 4. С. 47–52.

27. Інклюзивний туризм як вид реабілітації: сучасні потреби інвалідів / Л. Науменко та ін. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2015. № 2. С. 23–26.

28. Історико-культурні, природно-заповідні та лікувально-оздоровчі об'єкти Черкащини крізь призму інклюзивного туризму : довідник / Кравченко О. О., Міщенко М. С., Резніченко І. Г., **Чупіна К. О.**, Молоченко І. А., Поліщук О. Р., Скочко М. О.; МОН

України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві. 227 с.

29. КМУ «Положення про індивідуальну програму реабілітації інваліда»/ *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/80133163> (дата звернення: 05.04.2020).

30. КМУ «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року»/ *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-nacionalnoyi-strategiyi-iz-stvorennya-bezbaryernogo-prostoru-v-ukrayini-na-period-do-t140421> (дата звернення: 13.05.2021).

31. КМУ «Затверджено Національну стратегію зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року»/ *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oleksij-chernishov-zatverdzheno-nacionalnu-strategiyu-zi-stvorennya-bezbaryernogo-prostoru-v-ukrayini-na-period-do-2030-roku> (дата звернення: 18.01.2021).

32. Колупаєва А. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку у загальноосвітні навчальні заклади : автореф. дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. Київ, 2007. 46 с.

33. Колупаєва А., Луценко І. Нормативний бюлетень: Аналіз міжнародного законодавства з питань інклюзивної освіти. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2016. № 11. С. 242–260.

34. Кольченко К., Нікуліна Г. Концептуальні підходи до впровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2013. № 10. С. 12–21.

35. Кольченко К., Нікуліна Г. Організація навчальних місць студентів з інвалідністю як чинник їхньої інклюзії у професійне середовище. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2010. № 7. С. 207–211.

36. Коляда Н., Кравченко О., Салата Н. Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми

потребами в Україні. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2020. № 5. С. 13–25.

37. Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/conv/page?lang=ru (дата звернення: 13.11.2019).

38. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 20.11.2020).

39. Кравченко О. Інклюзивний туризм як вид соціально-психологічної реабілітації студентів з інвалідністю, URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/10653> (дата звернення 22.01.2020р.).

40. Кравченко О., Коляда Н., Чупіна К. З досвіду соціальної роботи в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2020. № 1(4). С. 112–141. URL: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.1\(4\).2020.215466](https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(4).2020.215466).

41. Кравченко О. Організаційно-змістові засади дистанційного навчання у ЗВО України в умовах карантинних обмежень. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2020. № 1(9). С. 118–135.

42. Кравченко О., Коляда Н., Каштан С. Підготовка майбутніх соціальних працівників до надання соціальних послуг видами інклюзивного туризму. *Збірник наукових праць : V Міжнар. науково-практ. конф. «Теорет. і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України»*, м. Кропивницький, 4 квіт. 2019 р.

43. Крижановська Т. Інклюзивна освіта дітей з особливими освітніми потребами (проблеми вищої школи). *Конкурентоспроможність вищої освіти України в умовах інформаційного суспільства*: зб. тез II Міжнар. науково-практ. конф., м. Чернігів, 11 жовт. 2019 р. С. 198–201.

44. Кучай Т., Кучай О. Теоретичні основи інклюзивного навчання у закладах вищої освіти. *Науковий вісник мну імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2019. № 2. С. 162-164.

45. Кучер Г., Кравченко О. Інклюзивний соціально-реабілітаційний туризм як складова соціальної роботи у громаді (на прикладі м.Умань). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2019. № 2(45). С. 109–114.

46. Лемак М., Петрище В. Психологу для роботи: діагностичні методики.
URL: <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/2019-11/8/2/Психологу%20для%20роботи.%20Діагностичні%20методики.pdf>.

47. Лепський В. Інклюзивний туризм як вид реабілітації: наукове обґрунтування та перші кроки на шляху втілення у життя. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2016. № 4. С. 47–52.

48. Логвиненко В., Саган Н. Доступність вищої освіти для осіб з вадами слуху.
URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/740/759>.

49. Макаревич П. Інклюзивний туризм в системі комплексної реабілітації інвалідів. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/178423/1/Макаревич_Інклюзивний%20туризм.pdf (дата звернення: 10.12.2019).

50. Макаренко С. Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм – новий вид реабілітації інвалідів в Україні // Матеріали I Міжнародного симпозіуму інклюзивного туризму. 27–29 жовтня 2016 р. URL: <https://udpu.org.ua/files/news/2016/11/03/file/6-7-8-9.pdf>.

51. Малинович Л. Теоретико-практичні засади комплексного супроводу молоді з особливими освітніми потребами у процесі здобуття освіти у закладах вищої освіти (український досвід). *Професійна підготовка фахівців у вимірі нових освітніх реалій: український і зарубіжний досвід: монографія*. Івано-Франківськ, 2019. С. 340.

52. Методичні рекомендації щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами в 2019/2020 н.р.: Метод. рекомендації від 15.08.2019 р.
URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/2019/08/07/rekomendatsiioorganizatsiya-navchannyaoop.pdf> (дата звернення: 15.12.2020).

53. Міщенко М. Психологічний супровід студентів з особливими освітніми потребами. *Актуальні проблеми сучасної психології : шляхи становлення особистості* : зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. науково-практ. конф., м. Переяслав, 14–16 трав. 2020 р. Переяслав, 2020. С. 230–233.

54. Мороз Л. Теоретичні та прикладні засади професійно-психологічного тренінгу працівників органів внутрішніх справ України : автореф. дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. Київ, 2008. 35 с.

55. Мороз Л., Діхтяренко С., Андрусик О. Емоційна стійкість як основний фактор психічного здоров'я здобувачів вищої освіти. *Науковий вісник мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Видавець: МДУ, 2021. Випуск 7 (2). С. 118-124

56. Осьодло В. Психологічні засади становлення суб'єкта військово-професійної діяльності : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук. Київ, 2013. 40 с.

57. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник / ред. Н. Пророк. Київ : ОБСЄ в Україні, 2018. 208 с.

58. Острова В. Проспективна ідентичність як чинник соціально-психологічної адаптації здобувацької молоді : автореф. дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Київ, 2015. 193 с.

59. Панок В. Результати дослідження психологічного стану учасників освітнього процесу в умовах пандемії covid-19. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2021. Т. 3, № 1. С. 106. URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-9-1>.

60. Панок В., Марухіна І., Романовська Д. Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. *Учені НАПН України – українським вчителям* : Вісн. Нац. акад. пед. наук України, 27 серп. 2020 р. URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2>.

61. Панок В. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Київ, 2011. 31 с.

62. Перфільєва М., Войтовська А. Розвиток інклюзивного туризму в Україні: соціальний аспект. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2018. № 1. С. 47–51.

63. Підтримка студентів з особливими потребами Український католицький університет *Український католицький університет*: веб сайт. URL: <https://sao.ucu.edu.ua/suprovid-osib-z-osoblyvumu-potrebamy/pidtrymka-studentiv-z-osoblyvumu-potrebamy/> (дата звернення 13.03.2020р.)

64. Положення про команду психолого-педагогічного супроводу студентів з ООП. УДПУ. URL: <https://udpu.edu.ua/documents/doc/Нормативні%20документи%20УДПУ/Положення%20про%20команду%20соціально-психологічного%20супроводу%20здобувача%20з%20особливими%20освітніми%20потребами.pdf> (дата звернення 23.04.2021).

65. Положення про організацію інклюзивного навчання здобувачів вищої освіти в Сумському державному університеті. *СумДУ*.

URL: <https://normative.sumdu.edu.ua/?task=getfile&tmpl=component&id=c085eb61-8b04-ea11-8c46-001a4bebd04a&kind=1> (дата звернення: 24.10.2020).

66. Положення про організацію інклюзивного навчання із особливими освітніми потребами у Вищому навчальному закладі «Український католицький університет». *Український католицький університет*.

URL: <https://s3-eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Polozhennya-pro-organizatsiyu-inklyuzyvnoho-navchannya-iz-osoblyvumu-osvitnimy-potrebamy.pdf> (дата звернення: 20.04.2020).

67. Положення про організацію освітнього процесу в КПІ ім. Ігоря Сікорського | КПІ ім. Ігоря Сікорського. *КПІ ім. Ігоря Сікорського*. URL: <https://kpi.ua/regulations-1-6> (дата звернення: 20.07.2020).

68. Порядок супроводу (падання допомоги) осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» | КПІ ім. Ігоря

Сікорського. *КПІ ім. Ігоря Сікорського*. URL: https://kpi.ua/2018_1-21 (дата звернення: 20.07.2020).

69. Потапюк Л. Організація інклюзивної освіти у вітчизняному просторі. *Вісник університету імені альфреда нобеля*. 1 (21). С. 119–125.

70. Про вищу освіту. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 24.09.2020).

71. Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2053-19#n17> (дата звернення: 11.01.2021).

72. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-п#Text> (дата звернення: 12.01.2021).

73. Про затвердження форм індивідуальної програми реабілітації інваліда, дитини-інваліда та Порядку їх складання. *LIGA360*
URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE14464?an=111> (дата звернення: 13.11.2020).

74. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 11.01.2021).

75. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (дата звернення: 1.01.2021).

76. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#n10> (дата звернення: 18.06.2021).

77. Про туризм. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр> (дата звернення: 20.12.2019).

78. Прохоренко Л., Бабяк О., Баташева Н. Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами: стратегія реалізації. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. Т. 2, № 1. С. 1–6. URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-1-7-5>.

79. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф (Київ, 30 березня 2016 р.): у 2 ч. / ред. кол.: В.В. Черней, М.В. Костицький, О.І. Кудерміна та ін. Київ: НАВСУ, 2016. Ч. 2. 178 с

80. Психологічна реабілітація *Департамент соціального захисту населення Сумської міської ради*. URL: <https://dszn.smr.gov.ua/psihologichna-reabilitatsiya/> (дата звернення: 02.03.2021).

81. Психологічний супровід інклюзивної освіти / ред. А. Г. Обухівська. Київ : УНМЦ практи. психології і соц. роботи, 2017. 92 с.

82. Психолого-педагогічна реабілітація. URL: <http://ohtuszn.sm.ua/index.php/ua/pidporiadkovani-ustanovu/tsentr-reabilitatsii/psykholoho-pedahohichna-reabilitatsiia> (дата звернення: 03.04.2021).

83. Реєстр основної нормативної бази СумДУ/ *Сумський державний університет*. URL: <https://normative.sumdu.edu.ua/?task=getfile&tmpl=component&id=c085eb61-8b04-ea11-8c46-001a4be6d04a&kind=1> (дата звернення: 16.04.2020).

84. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів». *Офіційний вебпортал парламенту України*.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306#Text (дата звернення: 20.11.2020).

85. Румшинский Л. Математическая обработка результатов эксперимента. М.: Наука, 1971. 192 с.

86. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#n12 (дата звернення: 12.07.2020)

87. Сафін О. Реабілітація та реадптація учасників бойових дій: психологічний аспект. 2016. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/6100>.

88. СУ Держстаті розповіли, скільки в Україні людей з інвалідністю. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-invalidnist-statystyka/31324501.html> (дата звернення: 18.02.2021).

89. Сербова О. Соціально-психологічна реабілітація дітей з порушеннями психофізичного розвитку: навчальний посібник. Київ : Талком, 2018. 274 с.

90. Синишина В., Осьодло В. Психологічна допомога учасникам навчально-виховного процесу підчас переживання травму чого досвіду пов'язаного з антитерористичною операцією на Сході України. *Причорноморські психологічні студії: науковий журнал*. Одеса, Вип. 1. 2017. С. 13– 18.

91. Соціальна реабілітація. *Державна реабілітаційна установа «Центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю «Галичина»»* URL: <http://reabl.lviv.ua/socialna-reabilitacija/> (дата звернення: 11.11.2020).

92. Соціальна реабілітація. *Pidru4niki*. URL: https://pidru4niki.com/17530607/sotsiologiya/sotsialna_reabilitatsiya (дата звернення: 11.11.2020).

93. Стаття 35-5. Медична реабілітація - Закони. *Безкоштовний сервіс для вирішення Юридичних питань №1 в Україні!*. URL: https://protocol.ua/ru/osnovi_zakonodavstva_ukraini_pro_ohoronu_zdorov_ya_statyya_35_5/ (дата звернення: 11.11.2020).

94. Стратегія розвитку Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». *Відкритий міжнародний університет*

розвитку людини «Україна». URL: <https://uu.edu.ua/strategy> (дата звернення 14.03.2020р.)

95. Супровід студентів з особливими потребами Український католицький університет. *Український католицький університет*. URL: <https://sao.usu.edu.ua/suprovid-osib-z-osoblyvymy-potrebamuy/> (дата звернення 13.03.2020р.)

96. Супроводжувач осіб з обмеженням життєдіяльності : навч.-метод. посіб. / О. Кравченко, М. Міщенко, Н. Левченко [та ін.]. Умань : Візаві, 2020. 110 с.

97. Таланчук П., Кольченко К., Нікуліна Г. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі. Київ : Соцінформ, 2004. 128 с.

98. Тестові методики призначені для дослідження рівня розвитку інтелектуальних здібностей особистості. *Головне управління розвідки МО України*. URL: <https://gur.gov.ua/content/iq-tests.html> (дата звернення: 20.11.2020).

99. Ткачук В., Єчкало Ю. Educational portal for students with special educational needs. *New Computer Technology*. 2018. No. 16. P. 175–181.

100. Турбан В., Осьодло В. Проблема самодетермінації особистості в часі. *Вісник Національного університету оборони України*, 2018. Випуск 50(2), 127-132.

101. Угоднікова О. Перспективи реалізації державної політики у розвитку інклюзивного туризму. *Аспекти публічного управління*. 2019. Т. 7, № 1-2. С. 37–42. URL: <https://doi.org/10.15421/15194>.

102. Фалько Н. Психологічні особливості особистісно-професійного становлення студентів психолого-педагогічних спеціальностей : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Харків, 2009. 163 с.

103. Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю - Інклюзивний туризм для осіб з інвалідністю. *Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю*. URL: <https://www.ispf.gov.ua/news/inklyuzivniy-turizm-dlya-osib-z-invalidnistyu> (дата звернення: 11.09.2021).

104. Фуштей О., Франко Н. Соціально-психологічна підтримка випускників реабілітаційних центрів у процесі соціалізації. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. № 1(6). С. 137–146.

105. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Юридична енциклопедія* / ред. Ю. Шемшученко. Київ, 2004. Т. 6. С. 768.

106. Центр соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів». *Факультет соціальної та психологічної освіти*. URL: <https://fspou.udpu.edu.ua/наука/науково-дослідні-центри-2/про-насс/> (дата звернення: 13.11.2020).

107. Цілі сталого розвитку. *ПРООН в Україні*. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html> (дата звернення: 11.04.2021).

108. Чайковський М. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : автореф. дисертація на здобуття ступення доктора наук. Старобільськ, 2016. 570 с.

109. Чорна В., Яковенко І. Тьютор особистісного розвитку дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Філософія*. 2018. № 39. С. 142–152. <https://doi.org/10.24919/2522-4727.39.142762>.

110. Чупіна К. Аналіз розвитку інклюзивного туризму закордоном. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*,. 2020. № 11. С. 121–127. URL: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2020-11-14>.

111. Чупіна К. Навчання в університетах під час пандемії COVID-19: досвід ЄС. *Вісник Науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки : Спец. та інклюз. освіта: теорія, методика, практика : матеріали 7-ої Всеукр. наук.-практ. конф., м. Умань, 25 берез. 2021 р.* С. 201–204.

112. Чупіна К. Лідерство у студентському середовищі: гендерний вимір. *Просоціальна особистість у гендерному вимірі: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : IV Всеукр. науково-метод. конф. з міжнар. участю, м. Умань, 22 квіт. 2021 р.* С. 99–102.

113. Чупіна К. Психолого-педагогічний супровід студентів з особливими освітніми потребами в умовах закладу вищої освіти. *Психологічний журнал*. 2021., вип. 7 Т. 1. С. 74-85.

114. Чупіна К. Соціально-психологічна робота з студентами з ООП засобами еко-тренінгів. збірник тез доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції : Сучасні тренінг. технології для розвитку особистості: еко-тренінг, м. Умань, 8–9 квіт. 2021 р. С. 78–79.

115. Чупіна К. Формування soft skill у студентів-психологів під час навчання в ЗВО. Наукові психологічні дослідження і розробки молодих вчених : зб. матеріалів ІХ-тої Всеукр. наук. Інтернет-конф., 29–30 жовт. 2020 р. С. 76–78.

116. Чупіна К. Інклюзивне навчання в умовах закладу вищої освіти: з досвіду центру соціально-освітньої інтеграції та інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму «Без бар'єрів». *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат*: матеріали I Всеукр. міждисциплінар. науково-практ. конф., м. Тернопіль, 8 квіт. 2021 р. С. 199–201.

117. Чупіна К. Реабілітація засобами інклюзивного туризму психологічний аспект. *Психологія та соціальна робота*. 2021. № 1(53). С. 206–218. URL: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241362](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241362).

118. Чупіна К. Щодо питань соціально-психологічної реабілітації студентів з обмеженнями життєдіяльності засобами інклюзивного туризму: рекомендації ЗВО. *Габітус*. 2021. № 26. С. 192–195. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.26.35>.

119. Шеленкова Н. Дослідження копінг-стратегій в процесі адаптації студентів першого року навчання. *Вісник ХДУ. Серія: психологічні науки*. 2019. Том 1. № 1. С.72-77.

120. ЮНЕСКО Інклюзивна освіта: шлях у майбутнє: матеріали 48-ї сесії Міжнар. конф. за освітою (Женева 25-28 листопада 2008 р.) Міжнародний центр конференцій URL: http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/CONFINTED_48-3_Russian.pdf (дата звернення: 05.04.2020).

121. Яценко Т., Чобітько М., Доцевич Т. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика [на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків], Черкаси, 2003. 216 с.

122. 111/1998 Sb. Zákon o vysokých školách. *Zákony pro lidi*. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1998-111> (date of access: 17.04.2020).

123. 50 Best Disability Friendly Colleges and Universities. *CollegeChoice*. URL: <https://www.collegechoice.net/50-best-disability-friendly-colleges-and-universities/> (date of access: 21.08.2021).

124. About IDEA - Individuals with Disabilities Education Act. *Individuals with Disabilities Education Act*. URL: <https://sites.ed.gov/idea/about-idea/#Rehab-Act> (date of access: 21.04.2020).

125. About Us - Barcelona Special Traveler. *Barcelona Special Traveler*. URL: <https://www.barcelonaspecialtraveler.com/about-us> (date of access: 20.01.2020).

126. Access City Award 2020. *Access City Award*. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1141&eventsId=1442&furtherEvents=yes> ((date of access 23.01.2020p.).

127. Access City Award. *Access City Award*. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1137&newsId=9502&furtherNews=yes> (дата звернення 23.01.2020p.).

128. Accessible resources. *Accessible resources*. URL: https://www.esmadrid.com/sites/default/files/documentos/accessible_resources_2_edicion.pdf (date of access: 21.01.2020).

129. Accessible Tourism. *Tourism for All*. URL: <https://www.tourismforall.co.uk> (date of access: 22.01.2020).

130. Accessible Tourism in Canada: Vacation Ideas for Travelers with Disabilities. *Rick Hansen Foundation*. URL: <https://www.rickhansen.com/news-stories/blog/accessible-tourism-canada-vacation-ideas-travelers-disabilities> (date of access: 23.01.2020).

131. Accommodating Students with Disabilities. *University of Toronto Mississauga*. URL: <https://www.utm.utoronto.ca/accessibility/facultystaff->

[resources/accommodating-students-disabilities](#) (date of access: 15.04.2020).

132. Accommodations and Modifications at a Glance: Educational Accommodations for Students Who Are Blind or Visually Impaired. *FamilyConnect*.

URL: <https://familyconnect.org/education/know-your-rights/accommodations-and-modifications-at-a-glance/> (date of access: 13.11.2020).

133. ADA regulations. *ADA*.
URL: https://www.ada.gov/2010_regs.htm (date of access: 23.01.2020).

134. Afanasenko V., Komar T., **Potapchuk N.**, Vasylenko O., Podkorytova, L., Havrylkevych V. Socio-Psychological Features of Students with Special Educational Needs as a Cause of Conflicts in Inclusive Groups. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 12(2). 2021. 01-17.

<https://doi.org/10.18662/brain/12.2/188>

135. Agència Catalana de Turisme – ACT. *Agència Catalana de Turisme*. URL: <http://act.gencat.cat> (date of access: 20.01.2020).

136. Asghar I., Cang S., Yu H. An empirical study on assistive technology supported travel and tourism for the people with dementia. *Disability and rehabilitation. Assistive technology*. 2019. No. 15(5). P. 1–12.

URL: <https://doi.org/10.1080/17483107.2019.1629119>.

137. Auditory Disabilities and What You Need for Accessibility. *Progress Tererik*. URL: <https://www.telerik.com/blogs/auditory-disabilities-and-what-you-need-for-accessibility> (date of access: 13.11.2020).

138. Barcelona Accesible - Visit Barcelona. *Visit Barcelona Turisme de Barcelona Official*.

URL: <https://www.barcelonaturisme.com/wv3/es/page/47/barcelona-accesible.html> (date of access: 22.01.2020).

139. Barcelona Special Traveler. *Barcelona Special Traveler*. URL: <https://www.barcelonaspecialtraveler.com> (date of access: 22.01.2020).

140. Ben Gurion Airport. *Ben Gurion Airport*.
URL: <https://www.iaa.gov.il/en-US/airports/bengurion/Pages/default.aspx> (date of access: 22.01.2020).

141. Bibliothek, Literatur & Dokumente. *Universität Wien Barrierefrei*. URL: <https://barrierefrei.univie.ac.at/bibliothek-literatur-dokumente/> (date of access: 15.05.2020).

142. Canadian Paraplegic Association. *Canadian Paraplegic Association (Nova Scotia)*. URL: <https://www.thespine.ca> (date of access: 23.01.2020).

143. Casa Mila (La Pedrera). *Edificio de Gaudí en Barcelona*. URL: <https://www.lapedrera.com/en> (date of access: 20.01.2020).

144. Cataluña apuesta por el turismo accesible. *Crónica Global*. URL: https://cronicaglobal.elespanol.com/vida/cataluna-turismo-accesible_158339_102.html (date of access: 21.01.2020).

145. Chupina Kateryna. Social and psychological rehabilitation of students with disabilities /Kravchenko Oksana, Chupina Kateryna, Safin Oleksandr// Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries. Poznan: UniKS Press. 2019. 225. ISBN 978-83-953988-2-7. P. 87-105.

146. Chupina K. Structural-functional model of social-psychological rehabilitation of students with disabilities by means of inclusive tourism. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. No. 02(30). URL: <https://issn2391-4165.webnode.com.ua>.

147. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_09_675 (date of access: 18.02.2021).

148. Denisova O., Lekhanova O. & Gudina T. Problems of distance learning for students with disabilities in a pandemic. *SHS Web of Conferences*. 2020. S. 87
<https://doi.org/10.1051/shsconf/20208700044>

149. Desideri P. Cilicia: Dall'eta di Kizzuwatna alla conquista macedone (Storia / Università degli studi di Torino, Fondo di studi Parini-Chirio). *Le lettere*, 1990. 246 p. URL:

<http://www.comune.torino.it/pass/informadisabile/universita-degli-studi-di-torino/> (date of access: 12.03.2021).

150. Devile E., Kastenholz E. Accessible tourism experiences: the voice of people with visual disabilities. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*. 2018. P. 1–23. URL: <https://doi.org/10.1080/19407963.2018.1470183>.

151. Disability and Accessibility Information. *Lyon France*. URL: <https://en.lyon-france.com/Plan-your-stay/lyon-for-all/disability-and-accessibility-information> (date of access: 23.01.2020).

152. Dobrovolska N., Moroz L., Shpak M., Tsekhmister Y., Vovchenko O. (2021). Motivational mechanisms of emotional intelligence development in practicing psychologists alta: *Journal of Interdisciplinary Research* 11/02-XXIC: MAGNANIMITAS, Czech Republic.C.54-59

153. Drymalovska K. The Peculiarities of International and Domestic Experiences in the Development of Inclusion in Higher Education Institutions. *Business Inform*. 2019. Vol. 7, no. 498. P. 108–114. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-7-108-114> (date of access: 15.07.2020).

154. Einzelnorm. *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/hrg/_2.html (date of access: 25.03.2020).

155. England's Inclusive Tourism Action Group *VisitBritain*. URL: <https://www.visitbritain.org/business-advice/englands-inclusive-tourism-action-group> (date of access: 22.01.2020).

156. Frequentare. *Servizio per gli studenti con disabilità e con DSA*. URL: <http://www.studentidisabili.unibo.it/servizi-agli-studenti/frequentare> (date of access: 12.03.2021).

157. Fundacja Polska Bez Barrier - Poznajmy *Fundacja Polska Bez Barrier Audyty, Szkolenia, Ewakuacja, Sport*. URL: <http://polskabezbarier.org/about.html> (date of access: 24.01.2020).

158. Gebäude, Räume & Ausstattung. *Universität Wien Barrierefrei*. URL: <https://barrierefrei.univie.ac.at/infrastruktur/gebaeude-raeume-ausstattung/#c511918> (date of access: 15.05.2020).

159. Guide for College Students With Visual Impairments. *BestColleges.com*.

URL: <https://www.bestcolleges.com/resources/college-planning-with-visual-impairments/> (date of access: 13.11.2020).

160. Handlungsstrategien der Studentenwerke zur Umsetzung von UN-Behindertenrechtskonvention und HRK-Empfehlung. *Deutsches Studentenwerk*. URL: <https://www.studentenwerke.de/de/content/„eine-hochschule-für-alle-handlungsstrategien-der-studentenwerke-zur-umsetzung-von-un> (date of access: 02.04.2020).

161. Having a voice in inclusive tourism research / S. Darcy et al. *Annals of Tourism Research*. 2018. No. 71. P. 54–56.

162. Inclusive Teaching: Blind and Vision Impaired. *ADCET*. URL: <https://www.adcet.edu.au/inclusive-teaching/specific-disabilities/blind-vision-impaired> (date of access: 20.11.2020).

163. Informa disAbile » Università degli Studi di Torino. *Città di Torino - Servizio Telematico Pubblico*. URL: <http://www.comune.torino.it/pass/informadisabile/universita-degli-studi-di-torino/> (date of access: 13.03.2020).

164. Israel tours to for disabled person. *Israel tours*. URL: <http://www.israelandyou.com/israel-tours-to-for-disabled-persons/> (date of access: 22.01.2020).

165. IT & Technik. *Universität Wien Barrierefrei*. URL: <https://barrierefrei.univie.ac.at/infrastruktur/it-technik/> (date of access: 16.05.2020).

166. Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych - Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej - Portal Gov.pl. *Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej*. URL: <https://www.gov.pl/web/rodzina/konwencja-o-prawach-osob-niepelnosprawnych> (date of access: 01.04.2020).

167. *KRASP*. *KRASP*. URL: https://www.krasp.org.pl/resources/upload/dokumenty/uchwala_52.pdf (date of access: 19.03.2020).

168. Kravchenko O. Orhanizatsiino-zmistovi zasady dystantsiinoho navchannia u ZVO Ukrainy v umovakh karantynnykh obmezhen. *Mizhnarodnyi Naukovyi Zhurnal «Universytety i Liderstvo»*. 2020. No. 1(9). P. 118–135.

169. Kravchenko O. Social-psychological rehabilitation of student young people by inclusive tourism. *International Scientific and Practical*

Conference «Partnerships for Social Change: 20 Years of Experience» : Devoted to the 20th Anniversary of Canada-Ukraine “Reforming Social Services” Project (1999-2003), Lviv, 24–26 October 2019. P. 38–41.

170. Legge 28 gennaio 1999, n.17. *HandyLex.org - Disabili: diritti e agevolazioni*. URL: <http://www.handylex.org/stato/1280199.shtml> (date of access: 12.03.2020).

171. Legge 5 febbraio 1992, n. 104. *HandyLex.org - Disabili: diritti e agevolazioni*. URL: <http://www.handylex.org/stato/1050292.shtml> (date of access: 12.03.2020).

172. Manila declaration on world tourism. *Manila declaration on world tourism* URL: <https://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF> (date of access: 13.11.2019).

173. Masarykova univerzita poprvé ocenila inovační počiny. *Masarykova univerzita. Masarykova univerzita*. URL: <https://www.muni.cz> (date of access: 10.06.2020).

174. Masarykova univerzita. *Masarykova univerzita*. URL: <https://www.muni.cz>. (date of access: 10.03.2020).

175. Menschen mit Beeinträchtigung - Universität Graz. *Universität Graz*. URL: <https://www.uni-graz.at/de/mitarbeiten/interessierte/menschen-mit-beeintraechtigung/> (date of access: 17.05.2020).

176. Mobile Technik. *Universität Wien Barrierefrei*. URL: <https://barrierefrei.univie.ac.at/infrastruktur/it-technik/mobile-technik/#c509777> (date of access: 15.05.2020).

177. Moura A., Kastenholz E., Pereira A. Accessible tourism and its benefits for coping with stress. *Journal of Policy Research in Tourism Leisure and Events*. 2017. No. 10(2). P. 1–24. URL: <https://doi.org/10.1080/19407963.2017.1409750>.

178. Neads. *NEADS*. URL: <https://www.neads.ca/en> (date of access: 15.03.2020).

179. Nenko Y., Kybalna N. & Snisarenko Y. (2020). The COVID-19 Distance Learning: Insight from Ukrainian students. *Revista Brasileira De Educação Do Campo*, 5, e8925. <https://doi.org/10.20873/uft.rbec.e8925>

180. Northeastern University - A University Like No Other. *Northeastern University*.

URL: <https://www.northeastern.edu> (date of access: 16.03.2020).

181. Organisation der Universitäten, Organisation der Universitäten der Künste, Änderung/ *Parlament Österreich*.

URL: https://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXI/II_01134/index.shtml (date of access: 17.03.2020).

182. Our Purpose & Practice - Office of Student Accessibility Services. *Office of Student Accessibility Services*.

URL: <https://dsp.usc.edu/about-dsp/our-purpose-and-practice/> (date of access: 15.03.2020).

183. Palacký University Olomouc. *Palacký University Olomouc*.

URL: <https://www.upol.cz/en> (date of access: 30.05.2020).

184. PREDIF. - *PREDIF*. URL: <https://www.predif.org/index.php?q=strongpredifstrong> (date of access: 21.01.2020).

185. Příloha č. 2 k Směrnici rektora 2/2020. *UTB*. URL: <https://www.utb.cz/mdocs-posts/priloha-c-2-k-smernici-rektora-2-2020/> (date of access: 28.09.2020).

186. Principi generali. *Servizio per gli studenti con disabilità e con* URL: <http://www.studentidisabili.unibo.it/chi-siamo/alcuni-principi-che-guidano-il-nostro-lavoro> (date of access: 11.03.2020).

187. Projekte. *Universität Wien Barrierefrei*. URL: <https://barrierefrei.univie.ac.at/weiterfuehrend/projekte/> (date of access: 16.05.2020).

188. Psychological and Pedagogical Support of Students with Special Educational Needs in a Higher Education Institution / O. Kravchenko, K. Chupina, S.Safin_et al. *Advances in Human Factors and Ergonomics in Healthcare and Medical Devices. AHFE 2021. Lecture Notes in Networks and Systems*. 2021. No. 263. P. 299–306. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-80744-3_37.

189. Red Europea para el Turismo Accesible (European Network for Accessible Tourism). *Guttmann*. URL: <https://siidon.guttmann.com/es/recurso/red-europea-turismo-accesible-european-network-accessible-tourism> (date of access: 22.01.2020).

190. Referat für Barrierefreiheit. *Uni Graz*.
URL: <https://barrierefrei.oehunigraz.at> (date of access: 17.05.2020).

191. Services for Students with Disabilities. *School of Social Work University of Michigan*. URL: <https://ssw.umich.edu/student-life/services-for-students-with-disabilities> (date of access: 11.08.2020).

192. Scheyvens R., Biddulph R. Inclusive tourism development. *Tourism Geographies*. 2018. 20:4. P. 589–609.

193. Shelenkova N. Psychological service of the educational institution (from preschool to higher education) and its role in the social and psychological support of inclusive education. Social and educational services for children with disabilities: history, theory and practice: joint monograph. Częstochowa printing binding drukarnia harit.. 2021 350. Pp 171-183 ISBN: 978-83-62408-38-2

194. Shevtsov A., Chuhrii I. Psychological Mechanisms of Social Adaptation of Young People with Disabilities. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. 2017. Vol. 3, no. 6. P. 6–14.

195. Socio-Psychological Features of Students with Special Educational Needs as a Cause of Conflicts in Inclusive Groups / V. Afanasenko et al. *Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2021. No. 12(2). P. 1–17.

196. Sostenere esami. *Servizio per gli studenti con disabilità e con DSA*. URL: <http://www.studentidisabili.unibo.it/servizi-agli-studenti/dare-esami> (date of access: 11.03.2020).

197. Standardy dostępności dla Miasta Stołecznego Warszawy. URL: http://polskabezbarier.org/documents/standardy_dostepnosci_warszawa.pdf (date of access: 24.01.2020).

198. *Startseite* - *Hochschulrektorenkonferenz*. URL: https://www.hrk.de/uploads/tx_szconvention/Entschliessung_HS_Alle.pdf (дата звернення: 01.04.2020).

199. Strona główna - Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. URL: <https://amu.edu.pl> (date of access: 12.04.2020).

200. Strona główna UMCS. *UMCS*. URL: <https://www.umcs.pl> (date of access: 12.04.2020).

201. Strona główna. *Akademia Górniczo-Hutniczej*.
URL: <https://www.agh.edu.pl> (date of access: 11.04.2020).

202. Strona Główna. *Miasto Warszawa*.
URL: <https://www.um.warszawa.pl/aktualnosci/warszawa-wprowadzi-standardy-dost-pno-ci> (date of access: 24.01.2020).

203. Strona główna. *Uniwersytet SWPS*.
URL: <https://www.swps.pl> (date of access: 11.04.2020).

204. Strona główna. *Uniwersytet Warszawski*.
URL: <https://www.uw.edu.pl> (date of access: 11.04.2021).

205. Student z niepełnosprawnością – przydatne informacje dla kandydatów Fundacja Integralia. *Fundacja Integralia – przestrzeń współpracy*. URL: <https://www.integralia.pl/porada-kandydat/studia-osoby-z-niepelnosprawnoscia/> (date of access: 17.04.2020).

206. Studenti con disabilità o DSA *Università degli Studi di Firenze*. URL: <https://www.unifi.it/vp-379-studenti-con-disabilita-o-dsa.html> (date of access: 14.04.2020).

207. Studenti se specifickými potřebami. *Univerzita Palackého v Olomouci*. URL: <https://www.upol.cz/studenti/pruvodce/studenti-se-specifickymi-potrebami/> (date of access: 10.06.2020).

208. Studiare. *Servizio per gli studenti con disabilità e con*
URL: <http://www.studentidisabili.unibo.it/servizi-agli-studenti/studiare> (date of access: 11.03.2020).

209. Studying In Canada As A Student with Disabilities - Study in Canada. *Study in Canada*. URL: <https://studying-in-canada.org/studying-in-canada-as-a-disabled-student/> (date of access: 11.04.2020).

210. Top 10 tips on inclusive tourism.
URL: https://www.visitbritain.org/sites/default/files/vb-corporate/top_10_tips_inclusive_tourism.pdf (date of access: 20.10.2020).

211. Tourism and related services– Accessible tourism for all– Requirements and recommendations. *Online Browsing Platform (OBP)*. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:21902:dis:ed-1:v1:en> (date of access: 29.12.2019).

212. Travellers with Disabilities in USA - Lonely Planet. *Lonely Planet*. URL: <https://www.lonelyplanet.com/usa/travellers-with-disabilities> (date of access: 23.01.2020).

213. Turismo accesible. *Agència Catalana de Turisme*. URL: <http://act.gencat.cat/408/turismo-accesible/?lang=es> (date of access: 21.01.2020).

214. Turismo accesible. *Madrid Destino*. URL: <https://www.madrid-destino.com/turismo/turismo-accesible> (date of access: 22.01.2020).

215. Turystyka osób niepełnosprawnych. *Turystyka osób niepełnosprawnych* URL: <http://wprawiamywruch.pl/?p=1264> (date of access: 24.01.2020).

216. Úmluva OSN o právech osob se zdravotním postižením. *Průvodce*. URL: <https://www.mpsv.cz/umluva-osn-o-pravech-osob-se-zdravotnim-postizenim> (date of access: 17.04.2020).

217. Università degli Studi di Firenze. *UniFI*. URL: <https://www.unifi.it> (date of access: 13.03.2020).

218. Università di Bologna. *Università di Bologna*. URL: <https://www.unibo.it/it> (date of access: 11.03.2020).

219. Universität Graz. *Universität Graz*. URL: <https://www.uni-graz.at/de/> (date of access: 16.05.2020).

220. Universität Wien. *Universität Wien*. URL: <https://www.univie.ac.at> (date of access: 15.05.2020).

221. University of alberta. *University of Alberta*. URL: <https://www.ualberta.ca/index.html> (date of access: 21.04.2020).

222. University of Michigan. *University of Michigan*. URL: <https://www.umich.edu> (date of access: 11.08.2020).

223. University of Southern California. *University of Southern California*. URL: <https://www.usc.edu> (date of access: 15.03.2020).

224. University of Toronto. *University of Toronto*. URL: <https://www.utoronto.ca> (date of access: 12.04.2020).

225. Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně. *UTB*. URL: <https://www.utb.cz> (date of access: 30.05.2020).

226. UNWTO. *UNWTO*. URL: <https://www.unwto.org> (date of access: 13.11.2019).

227. Visit Barcelona Tickets. *Visit Barcelona Tickets*. URL: <https://bcnshop.barcelonaturisme.com/shopv3/en/product/23941/easy-walking-tour-gotic.html> (date of access: 20.01.2020).

228. Vítejte Ve Středisku Teiresiás. *Vítejte Ve Středisku Teiresiás*. URL: <https://www.teiresias.muni.cz> (date of access: 10.03.2020).

229. Welcome to ENAT European Network for Accessible Tourism. *Welcome to ENAT European Network for Accessible Tourism*. URL: <https://www.accessibletourism.org> (date of access: 22.01.2020).

230. World Tourism Organization. A United Nations Specialized Agency. *World Tourism Organization*. URL: <http://www2.unwto.org/> (дата звернення 22.01.2020р.)

231. Wróblewska A. Dostępność polskich uczelni: wdrażanie art. 24 Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych (KPON) w obszarze szkolnictwa wyższego. *Studia Z Polityki Publicznej*. (4 (20)). P. 45–65. <https://doi.org/10.33119/KSzPP2018.4.3>.

232. Wrocławskie Standardy Dostępności przestrzeni miejskich. Wrocławskie *Standardy Dostępności przestrzeni miejskich*. URL: http://polskabezbarier.org/documents/standardy_dostepnosci_wroc_law_przestrzenie_miejskie.pdf (date of access: 24.01.2020).

ДОДАТКИ

Основні терміни, які вживаються у монографії

1. *Особою з обмеженням життєдіяльності* є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист [74].

2. *Особа з особливими освітніми потребами* – це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення права на освіту, сприяння розвитку особистості, поліпшення стану здоров'я та якості життя, підвищення рівня участі у житті громади [71].

3. *Інклюзивне навчання* – це система освітніх послуг, що забезпечує реалізацію права на освіту осіб з особливими освітніми потребами, а також їх соціалізацію та інтеграцію в суспільство [71].

4. *Індивідуальна програма розвитку особи з особливими освітніми потребами* – це документ, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, визначає перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових та інших послуг і засобів для розвитку дитини, який розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків чи інших законних представників дитини [71].

5. *Інклюзивна група* – група у закладі вищої освіти, де поряд із іншими здобувачами освіти навчаються одна або більше осіб з особливими освітніми потребами [72].

6. *Реабілітація осіб з обмеженням життєдіяльності* – система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення осіб з обмеженням життєдіяльності технічними та

іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення [75].

7. *Індивідуальна програма реабілітації* – комплекс оптимальних видів, форм, обсягів, строків реабілітаційних заходів з визначенням порядку, місця їх проведення, спрямованих на відновлення та компенсацію порушених або втрачених функцій організму і здібностей особи з обмеженням життєдіяльності та дитини з обмеженням життєдіяльності [29].

8. *Інклюзивний туризм* – це сучасний вид туризму, який дозволяє включати у туристичну діяльність будь-яку людину, незалежно від її фізичних можливостей, з урахування особливостей її фізично-психологічного стану. Розглядається він, насамперед, як потужний засіб активної реабілітації, оскільки забезпечується різними видами відновлення та соціальних послуг. Зокрема медичною, психологічною, психолого-педагогічною, професійною, трудовою, фізичною, соціальною та іншими [103].

Анкета

Просимо відповісти Вас на всі питання анкети. Результати опитування будуть використані тільки в узагальненому вигляді. Уважно прочитайте питання та виберіть той варіант, який найбільш відповідає Вашій позиції.

Дуже вдячні Вам за співпрацю!

Факультет _____

ПІБ _____

Нозологія _____

Ваша _____ стать

Рік _____ народження

Соціальний статус _____

1. Як Ви оцінюєте своє здоров'я?

- відмінне
- добре
- задовільне
- незадовільне

2. Які організаційні труднощі виникли у Вас за період навчання в університеті? Напишіть коротко про це.

3. Які побутові труднощі виникали у Вас за період навчання в університеті? Напишіть коротко про це.

4. Які фактори повпливали на процес адаптації . З якими проблемами найчастіше зустрічались під час навчально-виховного процесу?

5. Найскладніше для Вас стало?

- складні пари
- незрозумілий розклад
- потоваришувати з одногрупниками
- відсутність архітектурної доступності
- інше

6. Чи ставите Ви собі цілі, та чи досягаєш їх? Яка остання досягнута ціль?

7. Чи приймаєте Ви участь в позанавчальній діяльності на факультеті? *

- так, я волонтер
- так, я учасник(ця) здобувацького наукового товариства
- так, я учасник (ця) центру
- так , я спортсмен (ка)
- ні, я лише вчусь
- інше

8. Що Вам найбільше подобається у навчально-виховному процесі?

9. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів на факультеті?

- так

- ні
- залежить від спрямування заходу
- інше _____

10. Чи вільно Ви можете висловити свою думку під час великого скупчення людей?

- Так
- Ні
- Залежить від людей, які поряд

11. Могли б Ви сказати про себе, що Ви впевнена в собі людина?

- Так
- Ні
- Не можу дати однозначної відповіді

12. Чи приймаєте Ви участь у тренінгах, форумах, конкурсах, які проводяться в університеті та поза його межами?

- Так
- Ні

13. Як Ви зазвичай проводите свій вільний час?

- Наодинці з смартфоном
- з друзями
- з родиною
- інше

14. Визначіть, на Вашу думку, які якості найбільш яскравіше сформовані у Вас?

- уміння працювати в команді
- лідерські якості
- креативність
- організаторські здібності
- комунікація
- емоційний інтелект
- робота з інформацією
- системне мислення
- мотивація

Додаток В**Тренінгова програма**

Блок 1 Командотворення (онлайн)		
1.	Командотворення	2 години
2	Гнучкість/адаптивність	3 години
3.	Ефективне управління часом	2 години
4.	Ефективна боротьба з стресом	3 години
Блок 2 soft skills (змішаний формат)		
5.	Емоційний інтелект	2 години
6.	Публічні виступи	4 години
7.	Лідерство в освітньому середовищі	2 години
8.	Розвиток креативності	2 години
9.	Цілі та цілепокладання	2 години
Блок 3 Проєктний менеджмент (змішаний формат)		
10	Проєктна діяльність. Фандрейзинг. Командна робота: ефективне управління командою. SWOT-аналіз проєкту. Створення спільного інклюзивного туру.	18 годин
11	Реалізація соціального проєкту	До 3 місяців після завершення програми

	Всього	40 годин
--	---------------	-------------

БЛОК 1 КОМАНДОТВОРЕННЯ (ОНЛАЙН)

Тренінг «Командотворення»

Мета: створити позитивні зміни у соціально-психологічних параметрах команди після безпосередньої участі в навчанні, що сприяє ефективній роботі команди в реальних умовах і загальному організаційному розвитку.

Основні завдання:

- сформулювати сприятливий психологічний клімат у групі;
- розвинути вміння працювати в команді;
- згуртувати групу.

Час проведення: 60 – 70 хв.

Вправа 1 Знайомство «Особистий момент»

Мета впровадження: криголам, знайомство

Час: 5-7 хв

Хід проведення: Учасники заходять на онлайн дошку. Кожний повинен знайти в себе будь-яку річ, яка б була цінною, цікавою для інших, але звичною для себе.

Прописати це на власнову стікері та розповісти групі, від імені цього предмету, про себе (наприклад : «я - олівець Тетяни, знаю її недавно, але можу розповісти про неї таке...»).

Вправа 2 ПРАВИЛА

Мета: встановлення рамок та допустимих норм під час проведення тренінгів

Хід проведення: Учасникам пропонується придумати правила, якими вони будуть користуватися під час тренінгу. Правила записуються на онлайн дошці та обговорюються в групі.

Приклади правил:

- Добровільна участь (право відмовитися від участі в обговоренні якоїсь проблеми);
- «Стоп»-правило (якщо подальше обговорення неприємне або небезпечне для Вас);
- «Я» - звернення (говорити від себе);
- «Піднята рука» (не перебивати, говорити по черзі);
- «2 хвилини» (на виступ та коментарі учасників);

- Взаємоповага (поважати один одного та право на власну думку: не оцінювати і не засуджувати);
- Вимикати звук коли не говориш.

Вправа 3 «ЯК МИ СХОЖІ!»

Мета впровадження: Вправа допомагає учасникам краще пізнати один одного, а також дозволяє знайти спільні та відмінні риси кожного учасника.

Ресурси: папір, олівці, призи.

Час: 10–15 хвилин.

Хід проведення:

1.Тренер просить групу розбитися на пари в окремих онлайн кімнатах й пояснює, як буде проходити вправа.

2. Кожна пара повинна якомога швидше знайти й записати 10 характеристик, вірних для них обох. Не можна писати загальнолюдські відомості, такі як «у мене дві ноги».

Можна вказати, наприклад, рік народження, місце навчання, хобі, сімейний стан тощо.

3. Після того як 10 характеристик записані, кожен член групи обирає іншого партнера й повторює те ж саме з ним.

4. Той, хто швидше за всіх знайде 10 якостей, які об'єднують його з п'ятьма іншими учасниками, отримує онлайн приз.

Запитання для обговорення: спільні риси дійсно можна знайти будь із ким?

Вправа 4 «ЩОБ ГОВОРИТИ ПРАВДУ»

Мета впровадження: «місток» між вправами

Час: 5-10 хв

Хід проведення: Кожен учасник говорить про себе 4 твердження – три з них відповідають дійсності, а одне хибне. Учасники повинні визначити і записати на онлайн дошці, яке твердження на їх думку не є характерним для даної людини. Висновки порівнюють та знаходять спільні та відмінні факти один про одного.

Вправа 5 «РАДОЩІ ЖИТТЯ»

Мета впровадження: «місток» між вправами

Час: 5-10 хв

Хід проведення: Тренер починає розповідати: “На березі синього-синього моря, в затінку великих, могутніх сосен, жили люди... “. Після сигналу тренера розповідь продовжує інший учасник і т.д. Сенс - створити зв'язну розповідь.

Вправа 6 «ПОВТОРЕННЯ РУХІВ»

Мета впровадження: «місток» між вправами, рух, енерджайзер

Час: до 5 хв

Хід проведення: Учасники встають перед камерами, з учасників вибирається один «законодавець моди», який буде придумувати і виконувати будь-які нескладні фізичні вправи, а всі решта – повторювати за ним. Кожні 10-15 секунд він змінює рухи, інші, помітивши це, теж починають копіювати нові рухи. Коли «законодавець моди» обраний і почалося виконання вправи, ведучого запускають в відеоконференцію, його завдання – шляхом спостереження встановити, за ким саме учасники повторюють рухи.

Вправа 7 «СУРДОПЕРЕКЛАД»

Мета впровадження: активізувати групу.

Ресурси: онлайн стікери з написаним текстом — різні прості віршики.

Час: 10 хвилин.

Хід проведення:

1. Ведучий пропонує розділитися всім на онлайн-пари.
2. Пари по черзі виступають перед іншими учасниками. Кожен із пари виступає по черзі в ролі дикторів і сурдоперекладачів. Поки один із партнерів читає вірш, інший перебуває поруч і виступає в ролі сурдоперекладача — передає з допомогою міміки й жестів зміст тексту.

Вправа 8 «Я БАЖАЮ ТОБІ»

Мета впровадження: завершення тренінгу, покращення настрою

Хід проведення: Кожен учасник говорить комплімент та побажання будь-якому учаснику групи та передає естафету іншому. Вправа триває поки всі учасники не висловляться

Тренінг 2

Ефективне управління часом

Вправа 1 «КОЛО АСОЦІАЦІЙ»

Мета впровадження: розминка, визначення згань учасників з даної теми

Ресурси: електрона дошка

Час: 5-10 хв

Хід проведення: На дошці малюється сонце, в центрі якого написано слово (наприклад тайм-менеджмент, час, тривалість, управління часом). На проміннях учасники прикріплюють стікери з власними асоціаціями на дане слово.

Запитання для обговорення: Чи повторюються асоціації? Чому саме такі?

Вправа 2 «ЯКБИ ГОДИНИК ГОВОРИВ»

Мета впровадження: визначення основних «поглиначів» часу, та основних видів діяльності

Ресурси: електрона дошка

Час: 15-20 хв

Хід проведення: Кожному учаснику необхідно підготуватися (5 хвилин на підготовку) і вимовити монолог про себе, від імені годинника. Якби мій годинник міг говорити, то вони розповіли б:

- Чи вмю я розподіляти свій час?
- Скільки часу я думаю про справи?
- Моє ставлення до часу?
- Що я встигаю зробити за день?
- Що я думаю про майбутнє?
- Чи задоволений я тим, як прожив своє життя до сьогодні?
- Скільки часу я витрачаю на роботу, а скільки – на відпочинок?
- Скільки часу я готовий віддати іншим? Кому? Що готовий робити у цей час?
- Мій час летить або тягнеться ледве.

Запитання для обговорення: Що ви зрозуміли під час вправи? Чи коректно Ви витрачаєте свій час? На що найбільше часу Ви витрачаєте?

Вправа 3 «ПРИНЦИП ПАРЕТО» (Правило 80:20)

Мета впровадження: формування вміння правильного розподілу часу, та основних видів діяльності

Ресурси: електрона дошка

Час: 15-20 хв

Хід проведення: 80 відсотків наслідків спричинені 20 відсотками причин. Ця ідея знайшла застосування у багатьох галузях. Наприклад, 20 % злочинців скоюють 80 % злочинів, 20 % водіїв створюють 80 % аварій, 20 % покупців дають 80 % прибутків.

В цьому випадку варто розібратися, де ці 80, а де 20 відсотків? Це можна робити по-різному. Давайте наприклад проаналізуємо Ваш час:

1. Аналіз структури витрат часу за статтями: (час проведення 5 хвилин)

Кожен учасник на аркуші прописує власні статті витрат часу, за пунктами (провідний для наочності записує дані пункти на електроній дошці).

Інструкція: Виділіть свої стандартні статті витрат часу і підрахуйте, скільки часу на тиждень йде на кожну з них. Бажано, щоб великих «статей витрати» було не більше 7 ± 2 . Ці статті можуть включати підстаті.

Статті витрати часу:

- Сон
- Робота
- Домашні справи (прибирання, приготування, прання, купівля товарів)
- Розваги (телевізор, інтернет, тусовки, ігри, розважальне читання)
- Навчання
- Транспорт
- Обслуговування себе (їжа, гігієна)

Запитання для обговорення: Що ви зрозуміли під час вправи? На які 20% справ Ви витрачаєте 80% часу?

Вправа 4 «ПОГЛИНАЧІ ЧАСУ»

Мета впровадження: формування вміння правильного розподілу часу, та основних видів діяльності

Ресурси: електронна дошка

Час: 20 хв

Хід проведення: Подумайте і напишіть усі заняття, які можна визначити як «поглиначі» часу. Порахуйте, скільки часу вони забрали у Вас протягом тижня? Хто найбільше відволікав Вас? Що заважало Вам завершити розпочате за один прийом? Тепер, коли перед вами список основних «поглиначів» вашого часу, подумайте, яких заходів ви можете вжити для їх усунення? Вам буде легше впоратися із цим завданням, якщо ви визначите причини, що призводять до втрати часу. Пропоную вам перелік найпоширеніших причин. Позначте ті, які притаманні вам.

Причини втрат часу:

- не вмію відокремити важливі справи від другорядних;
- не планую попередньо свій день;
- особиста неорганізованість (безлад на письмовому столі, в кімнаті тощо);
- не завжди знаю, що треба робити;
- відволікаюся на телефонні дзвінки (і надовго);
- не вмію сказати «ні»;
- моя особиста недисциплінованість;
- не доводжу розпочате остаточно;
- довго розгойдуюсь на початку кожної справи;
- багато часу витрачаю на дрібну та рутинну роботу, а до важливих справ руки не доходять;
- не знаю свого особистого ритму фізичної та розумової активності;
- дуже легко відволікаюсь (наприклад, на шум).

Обговорення: Нехай вас не бентежить велика кількість відмічених вами слабких місць. Визначте «свої» 3 найважливіші та придумайте спосіб, як їх усунути.

Вправа 5 «МАТРИЦЯ ЕЙЗЕНХАУЕРА»

Мета впровадження: визначення основних цілей діяльності на найближчий час, визначення пріоритетів у діяльності

Ресурси: електронна дошка

Час: 20 хв

Хід проведення: Використовуючи матрицю Ейзенхауера, зробіть розподіл вашого робочого часу на один тиждень, за 4 параметрами, використовуючи таблицю:

Запитання для обговорення: Чим корисна була для Вас вправа? Чи допомогло це Вам визначитись з пріоритетами?

Вправа 6 «ПРИНЦИПИ УСПІШНОГО ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТУ»

Мета впровадження: підведення підсумків, визначення пріоритетів у діяльності

Ресурси: електронна дошка, програма для онлайн опитувань MentiMetr

Час: 20 хвилин

Хід виконання: За допомогою сервісу онлайн опитувань запропонуйте учасникам самостійно визначити успішного тайм-

менеджменту, спираючись на отримані знання. Обговоріть отриманні результати та оберіть оптимальні принципи, які можуть бути використані в повсякденному житті.

Тренінг 3 **«Ефективна боротьба з стресом»**

Вправа 1 «СНІГОВА КУЛЯ».

Мета впровадження: розвиток уваги і пам'яті; налаштування на позитивний емоційний настрій.

Час: 5-10 хвилин

Хід проведення: Кожен учасник придумує собі нове прізвище та ім'я. Усі по черзі відрекомендовуються. Перший називає тільки своє ім. я, другий – спочатку ім'я першого учасника, а потім своє, третій – двох попередніх, а потім своє і так далі. Замість імен можна називати іноземні слова, назви міст, марки автомобілів.

Вправа 2 «ЧИ СХИЛЬНІ ВИ ДО СТРЕСУ?»

Мета впровадження: визначенні рівня стресостійкості учасників освітнього процесу.

Час: 10-15 хвилин

Хід проведення: Учасникам пропонується дізнатися, чи схильні вони до стресу. Варіанти відповідей: «так» і «ні».

- Чи запитуєте ви в себе (хоча б інколи), чи варто жити?
- Чи вважаєте ви, що ведете неправильний спосіб життя?
- Чи відчуваєте ви винним, коли нічого не робите вдома – тільки відпочиваєте, спите й дивитесь телевизор?
- Чи вважаєте ви себе оптимістом?
- Чи не здається вам, що ви втратили контроль над своїм життям?
- Чи відчуваєте ви сильне напруження в непередбачених ситуаціях?
- Чи відчуваєте ви напруження в конфліктних ситуаціях?
- Чи виникає у вас відчуття безпорадності, якщо вам щось не вдається?
- Чи відстоюєте ви свої погляди?
- Чи вважаєте ви причиною невдачі інших людей або обставини, які не залежать від вас?

Інтерпретація та питання для обговорення: Чим більша кількість позитивних відповідей, тим більша схильність до стресу. Що дав Вам цей тест? Чи згодні Ви з його результатами?

Вправа 3 ПСИХОМАЛЮНОК «Я ДО СТРЕСУ», «Я ПІД ЧАС СТРЕСУ», «Я ПІСЛЯ СТРЕСУ».

Мета: акцентувати увагу учасників на внутрішньому стані, з'ясувати ставлення та вплив стресів та формувати практичні вміння саморегуляції.

Час: 30-35 хв.

Хід проведення: Пропонуємо учасникам виконати малюнки на тему «Я до стресу», «Я під час стресу», «Я після стресу» на аркушах паперу та презентувати зображене.

Питання для обговорення: В чому змінились Ваші малюнки? Яким чином стрес впливає на Вас? Які емоції у Вас виникали під час цієї вправи?

Вправа 4 «СТРЕСОРИ»

Мета: ознайомити з поняттям «стресори», з класифікацією груп стресорів, актуалізувати розуміння впливу емоцій в стресовій ситуації.

Час: 10 –15 хв.

Хід проведення: Зрозуміти суть явища – означає зрозуміти причину, яка викликала стрес.

Назвіть будь-ласка події, які можуть стати причиною стресу.

Причиною стресу може стати будь-яка подія. В однієї людини – це може викликати стрес, в іншої – навпаки. Тому існує кілька класифікацій стресорів.

- 1.Больовий, температурний, емоційний, інтелектуальний.
- 2.Внутрішній, зовнішній.
- 3.Стресори, на які ми не можемо впливати.
- 4.Позитивний (еустрес), негативний(дистрес).

Питання для обговорення:

- Яка група стресорів присутня у вашому житті частіше? (переважно це події, які ми самі перетворюємо в стреси).
- Чи бував у вас еустрес? дистрес?

Вправа 5 «ЦІННОСТІ МОГО ЖИТТЯ»

Мета: визначити пріоритетні життєві цінності учасників та ресурси емоційної компетентності в реалізації цінностей.

Час: 15-20 хв.

Обладнання: Віртуальна дошка

Хід проведення: Вам пропонується письмово перерахувати 10 власних цінностей або вибрати із запропонованого переліку. Записати пропонує на електронних «камінчиках». У процесі роботи можна змінювати надписи і дописати інші цінності. Кінцевий результат відобразатиме реальну позицію.

Пропонуємо обрати три найважливіші цінності, записати їх на «камінчиках» та прикріпити їх на дошку.

Орієнтовний перелік цінностей:

- Гарне здоров'я та високий рівень життєвої енергії.
- Свобода від страхів, невпевненості, минулого негативного досвіду.
- Розваги.
- Гармонійні стосунки з оточенням.
- Кар'єра.
- Віра.
- Заняття улюбленою справою, хобі.
- Рух до мрії, поставлених цілей.
- Інтерес до життя, відкритість до нового.
- Бажання вчитися та самовдосконалюватися.
- Цікава робота.
- Матеріальний добробут.
- Власна справа.
- Любов.
- Комфорт.
- Суспільне визнання, повага.
- Щаслива родина.
- Почуття щастя, гармонії, задоволення життям.
- Дружба.
- Відпочинок.

– Інше _____

Питання для обговорення:

Як відбувався процес вибору цінностей ? Які три цінності вибрали? За яких умов цінності можуть змінитися? Як знання про стрес може допомогти у реалізації життєвих цінностей?

Вправа 6 «ФОРМУЛА СТРЕСУ»

Мета: познайомити з формулами стресу, наштовхнути учасників на думку про вирішальність емоції та дії під час напруження

Час: 15-20 хв..

Хід проведення: Пропонуємо розглянути дві формули стресу. На екрані №1 Стресор–напруження–емоція–активна дія–розслаблення, еустрес №2 Стресор–напруження–емоція–негативна дія, бездіяльність–перенапруження, дистрес.

Питання для обговорення: – Як на вашу думку, чи можна першу формулу назвати «позитивний» стрес? – Як на вашу думку, чи можна другу формулу назвати «негативний» стрес? – Чому?

Вправа 7 «КОНВЕРТ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ»

Мета: проаналізувати ситуації з власного досвіду, користуючись отриманими формулами.

Час: 20 хв.

Хід проведення: Пропонуємо Вас записати ситуації із власного життя, які викликали стрес на віртуальній дошці Кожен учасник обирає для себе ситуацію та намагається проаналізувати її розвиток за формулами стресу.

Питання для обговорення: Чи корисна Вам була ця вправа? Що ви зрозуміли?

Вправа 8 РЕФЛЕКСІЯ

Мета: закріпити сформовані на занятті навички, дати можливість кожному учаснику висловити свою думку

Час: 10 хв.

Хід проведення:

- Які емоції супроводжували вас під час тренінгу?
- З якими емоціями ви завершуєте?

- Що вам сподобалось на занятті?
- Чи хотіли б Ви якесь завдання розглянути детальніше?
- Чи замислювались ви раніше над даною проблемою?

Тренінг 4 Гнучкість/адаптивність

Вправа 1 «АСОЦІАЦІЯ НА САМОГО СЕБЕ»

Мета: криголам, повторення знайомства

Час: 10-15 хвилин

Хід проведення: Пропонуємо Вам назвати своє ім'я і дати дві асоціації на самого себе: перша - Я такий, яким я є зараз; друга — такий, яким Я був рік тому. Асоціювати себе бажано з явищами природи — погодою, порою року, часом доби тощо.

Питання для обговорення: Чи відбулись зміни у Вашій особистості за рік? Як Ви себе почували під час виконання цієї вправи?

Вправа 2 «ДІАГНОСТИКА АДАПТАЦІЙНИХ ПРОБЛЕМ»

Мета: визначити проблеми на перешкоди з якими стикаються здобувачі під час навчання в ЗВО.

Час: 25-30 хвилин

Хід проведення: Почергово задаються питання

- Скажіть, будь ласка, якими були Ваші перші враження від університету від навчання в ньому?
- З якими проблемами Ви вже зустрілися?
- Які враження у Вас були після перших практичних занять?
- Що дасть Вам, на Вашу думку, навчання у ВПУ-3у ЗВО?
- Яким Ви уявляєте собі «студентське» життя?

Вправа 3 «ЦІКАВІ ІСТОРІЇ»

Мета: заохочення учасників до спілкування, обговорення спільних справ, визначення спільних інтересів, формування сприятливого психологічного клімату.

Час: 30-45 хвилин

Хід виконання:

1. Сформуєте електрону хмару слів, що стосуватимуться вашого обговорення. Наприклад, це можуть бути слова і фрази, безпосередньо пов'язані з адаптацією, ЗВО, навчанням «університет», «навчання», «дружба», «тренінги», «команда», «партнерство» та ін. Напишіть усі ці слова на папірцях-наліпках.

2. Поділіть електрону дошку на дві частини, на одній з яких розташуйте наліпки зі словами, а другу залиште для того, щоб потім переносити туди папірці.

3. Запропонуйте кожному учаснику обрати слово чи фразу, що надалі задаватиме тему його розповіді, а потім перенести цю наліпку на іншу частину дошки.

4. Після розповіді інші учасники групи, що хочуть розказати історію на таку ж тему, обирають фразу чи слово, діляться своїми думками і міркуваннями, додаючи наліпки до тих, що на дошці.

5. Наприкінці вправи на дошці буде представлено групи взаємопов'язаних фраз і слів, які покажуть, як поєднуються зацікавлення здобувачів, чи хочуть вони спілкуватися одне з одним тощо.

Запитання для обговорення: що Вам дала ця вправа? Що Ви відчували? Чи багато у Вас спільного?

Вправа 4 «МЕНЕ НЕПОКОЇТЬ ТЕ, ЩО В КОРОБЦІ»

Мета: єднання учасників групи, обговорення спільних проблем, формування сприятливого психологічного клімату.

Час: 30-45 хвилин

Хід виконання:

1. Попросіть учасників групи анонімно записати на окремих електронних стікерах одним - двома словами те, що їх зараз турбує або непокоїть: сесія, конфлікти, підготовка проекту, новий колектив, особисті переживання тощо.

2. Усі аркуші складіть на одну електрону дошку.

3. Запропонуйте кожному учаснику обрати аркуш і, описавши занепокоєння іншого, запропонувати свій спосіб розв'язання проблеми.

4. Намагайтеся обговорити всі проблеми.

5. Вправу буде закінчено тоді, коли в коробці не залишиться папірців.

Запитання для обговорення: що Вам дала ця вправа? Що Ви відчували? Чи багато у Вас спільного?

Вправа 5 «ПРАВДА / НЕПРАВДА»

Мета: адаптація в колективі, об'єднання колективу, формування сприятливого психологічного клімату.

Час: 10-20 хвилин.

Хід виконання:

Учасники на тренінгу з відкритими камерами, ведучий просить кожного учня розказати про себе два правдиві факти і два неправдиві. Неправда має бути схожою на правду. Потім всі по черзі розповідають про себе, а інші учасники групи у цей час мають визначити, що є правдою, а що – ні, та пояснити, чому вони так вважають. Така вправа дозволить здобувачам краще познайомитися, дізнатися одне про одного багато нового, знайти спільні інтереси.

Запитання для обговорення: Що Вам дала ця вправа? Що Ви відчували? Чи багато Ви дізнались про інших?

Вправа 6 ПІДВЕДЕННЯ ПІДСУМКІВ

Мета: рефлексія учасників

Час: 10 хв

Хід виконання: Учасники продовжують речення:

- Сьогодні на занятті я робив(ла)
- Під час заняття я відчував(ла)
- Сьогодні я довідався(лась)
- Надалі я буду застосовувати (користуватися)
- На завершення заняття учасники групи сідають у коло й обмінюються враженнями (рефлексія власних відчуттів та самооцінювання емоційного стану).

Блок 2 soft skills (змішаний формат)

Тренінг 5 Емоційний інтелект

Вправа 1. «ЯК Я ВІДЧУВАЮ ЕМОЦІЇ»

Мета: визначення та розуміння своїх емоцій

Час: 10 хв

Хід виконання: Щоб дізнатися, наскільки ви розумієте свої почуття, дайте відповідь на 3 питання.

- Яку емоцію я зараз відчуваю?
- Саме зараз ця емоція корисна для мене?
- Як часто протягом дня я відчуваю цю емоцію?

Варто описувати тільки ті емоції, які ви зазначили у себе при читанні цих питань. Вправа допоможе запустити процес самоаналізу. Робіть його регулярно в різних ситуаціях, і з часом ви звикнете звертати увагу на свої почуття.

Питання для обговорення: що Вам дала ця вправа? Що Ви відчували? Чи легко Вам було визначатись з емоціями?

Вправа 2 «САМООЦІНКА ЕМОЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ»

Мета: самооцінка емоційної компетентності, розвиток самосвідомості, оволодіння навичками практичного самопізнання, підсилення мотивації самовдосконалення.

Час: 20 хв.

Хід проведення: Кожний учасник на електронну пошту отримує бланк самооцінки з переліком емоційних компетенцій. Список якостей можна доповнювати, дописуючи у вільних рядках.

Завдання учасників – відповідно до своїх уявлень визначити власний рівень емоційної компетентності. Якщо комусь цікава думка інших про себе, можна про це запитати або попросити заповнити чистий бланк самооцінки.

Порівняйте профіль самооцінки та профіль оцінки вас іншими учасниками. Тренер допомагає узагальнити результат.

Обговорення. Що нового довідались для себе чи про себе? Як оцінили себе і як вас оцінили інші? Чи велика різниця в оцінці?

Вправа 3 «ФАНТОМ»

Мета: усвідомлення тісного взаємозв'язку між думками, емоціями і тілесними проявами, підвищення рівня емоційного самоусвідомлення, ознайомлення з технікою ідентифікації емоцій.
Ресурси: електронна дошка, схематичне зображенням людського тіла.

Час: 30 хвилин

Хід проведення: Організм людини є своєрідним архівом всієї її життєвої історії. Він наділений мудрістю і пам'ятає почуття, переживання, важливі події, причому з моменту народження. Подумаємо над тим, де і як в тілі відкладаються емоції?

Учасникам пропонується по черзі на аркуші паперу із схематичним зображенням людського тіла заштрихувати ділянки тіла на зображенні так: чорним кольором ті місця, які реагують на почуття страху (наприклад, холоне в шлунку – замальовуємо область живота); синім кольором – місця, які реагують на смуток, жовтим – на радість, червоним – на злість.

Обговорення. Які частини тіла найбільше реагують на страх, смуток, злість, радість? Що відбувається, якщо ці емоції повторюються часто? Де знаходиться радість, і як вона впливає на організм? (радість пронизує кожну клітинку, додає людині сил, наснаги, натхнення)

Вправа 4 «ПСИХОЛОГІЧНА СКУЛЬПТУРА»

Мета: усвідомлення зв'язку між емоцією і тілесним самовираженням.

Час 20-25 хв.

Хід проведення: Завдання для малих груп полягає у тому, щоб побудувати по дві скульптури протилежних емоцій на електронній дошці, наприклад: оптимізм – песимізм; радість – смуток; натхнення – знесилення; любов – ненависть. Потім кожна група презентує результати спільної роботи, починаючи зі скульптури негативної емоції і завершуючи позитивною. Можна запропонувати бажаним побути в скульптурі позитивної емоції.

Обговорення. Як відбувався процес побудови скульптур? Чи змінювався емоційний стан, коли знаходилися в різних скульптурах? Як впливають позиції тіла на емоції?

Вправа 5 «ЕМОЦІЙНИЙ САМОАНАЛІЗ»

Мета: усвідомлення важливості емоційного самоаналізу для розвитку емоційної компетентності, ознайомлення з технікою емоційного самоаналізу.

Час 30 хв

Емоційний самоаналіз – це здатність розрізнити свої емоції і розуміти, які саме події їх викликали. Очевидно, що неможливо управляти емоціями, якщо їх не усвідомлювати, не звертати на них увагу. Постійне спостереження за переживаннями, «емоційною температурою», впливом власних емоцій на оточуючих допомагає налагоджувати і підтримувати продуктивні стосунки.

Питання для обговорення: Як ви переживаєте емоції? Як ви сердитесь: зі злістю, добродушно або ображаєте партнера? Як ви скаржитесь: намагаєтесь знайти співчуття, звинувачуєте когось, нападаєте чи переживаєте при цьому почуття незручності? Що робите, коли вимагаєте щось: заохочуєте партнера, принижуйте, докоряєте або ввічливо просите? Як ви робите зауваження: спокійно, роздратовано, терпляче, нетерпляче, у м'якій чи жорсткій формі, при цьому поважаєте чи ображаєте партнера? Як ви реагуєте на критику: агресивно, роздратовано, з почуттям гумору, із щирою вдячністю? Як ви відгукуєтесь про більшість своїх колег: з почуттям заздрості, образи, невдоволення або доброзичливо?

Вправа 6 «ТУТ І ТЕПЕР»

Мета: рефлексія, підведення підсумків

Час: 10 хв.

Хід проведення: Тепер охоплює все, що існує: минулого вже немає, а майбутнього ще немає. Запропонуйте кожному учаснику описати свої переживання, почуття, думки, що виникають у процесі групової роботи. Можна запропонувати відповісти на такі запитання: Як почуваетесь зараз? Що нового дізналися під час

заняття? Що було найбільш важливим для вас? Що хотілося б обговорити чи уточнити додатково?

Тренінг 6

Публічні виступи

Вправа 1 «ХВИЛИНА»

Мета: Навчитися відчувати час.

Час: 5 – 7 хвилин

Хід виконання: Закрити очі по команді ведучого і через хвилину відкрити їх. У кожного хвилинка буде умовна, у кого вона пройде швидше, у кого повільніше. Хтось значно поспішає, хтось відстає, достовірну інформацію надасть ведучий.

Таку ж процедуру провести знову, тільки на цей раз відчуті потрібно 90 секунд. Врахувати похибки.

Обговорення: Чи важко було виконувати вправу? Що було найскладніше? Що відчували під час очікування?

Вправа 2 «ПЕРШІ 90 СЕКУНД, ЯКІ ВИРІШУЮТЬ ВСЕ»

Мета: Навчитися опанувати себе в новій ситуації, зорієнтуватися на виступ та завоювати публіку.

Час: 45 хвилин.

Хід виконання: Якщо ви хочете щоб вас сприйняла публіка, то завоюйте її! Перші 90 секунд будь-якого виступу – найважливіші. Слухачі, ймовірно Вас бачать вперше, вони вдивляючись у вас, складають про вас думку, а також приймають рішення, чи слухати вас. Тож дайте їм зрозуміти, як ви раді, що вони тут, зацікавте їх, приєднайтесь до них. Наприклад, це може звучати так: «Мені дуже пощастило мати однодумців або людей, які зацікавлені у вивченні...». Дуже важливо «розігріти слухачів». Для цього спершу зосередьте увагу на якому-небудь своєму прихильнику – людині, чия підтримка вам забезпечена.

Встановивши контакт, не втрачайте його. Хай про це говорить ваш погляд. Хай ця людина зрозуміє, що вона має для вас величезне значення. Ваші голосові зв'язки можуть донести до слухачів сенс вашого виступу, проте тільки очі здатні завоювати публіку. Тому, відвівши погляд на інше, знову встановіть контакт з вашим слухачем, поглядом подякуйте за підтримку. Потім у вас з'явиться ще один прихильник таким же чином: прямим, відкритим обміном

поглядами, можливо, навіть усмішкою або кивком. Потроху публіка вже «розігріватиметься». Це схоже на перекличку, – тільки очима. Так, підзаряджаючись в ході дружніх контактів, Ви змінюєте атмосферу в залі, вона помалу відігрівається, стає не такою статичною.

Зоровий контакт – це розділовий знак. Це зустріч поглядів, яка підкреслює думку, фразу, можливо, навіть одне слово. Найнебезпечніший недолік оратора – блукаючий погляд! Блукаючий погляд свідчить про те, що ораторові ніяково, і майже ніколи не дозволяє добитися зорового контакту.

А тепер перегляньтеся і встановіть між собою зв'язок, який допоможе кожному розкритися, прибрати бар'єри, подолати невпевненість. Надайте можливість кожному учаснику спробувати виступити перед групою протягом 90 секунд обравши для розповіді будь-яку ситуацію з життя.

Питання для обговорення: Що Ви відчували під час виконання вправи? Чи легко Вам було розповідати? Які страхи і сумніви у Вас виникали?

Вправа 3 «ІСТОРІЯ ПРО ТРИ СЛОВА»

Мета: розвиток ораторського мистецтва

Час: 30 хв

Хід виконання: Усі учасники на електронній дошці пишуть по 1 іменнику.

Далі завдання учасника витягнути наосліп три стікери з написаними на них словами розповісти історію. Без часу на обдумування розповісти історію, в якій прозвучать ці три слова. Та розповідати необхідно так, щоб ніхто не здогадався, які саме слова Ви витягнули. Ось тут і треба використати всю хитрість та вміння розповідати історії. Для розповіді буде достатньо 2 хвилини.

Завдання слухачів: вислухати вашу історію та спробувати вгадати, які саме три слова було написано на клаптиках, які було витягнуто. У кожного є по одній спробі.

Обговорення: Що Ви відчували під час виконання вправи? Чи легко Вам було розповідати? Які страхи і сумніви у Вас виникали?

Вправа 4 «ВИСТУП НА НЕРЕАЛЬНУ ТЕМУ»

Мета: розвиток уяви, образного мислення, ораторських навичок

Час: 30 хв.

Хід виконання:

Запропонуйте учасникам розповідати історію на тему, якої не існує протягом 2 хвилини.

Багатьом ця вправа спочатку дається важко, бо усі звикли говорити логічні речі, які мають обґрунтування. А тут це правило не діє.

Ось кілька прикладів «дивних / нереальних» тем, на які можна виступати:

- Вплив законів Ньютона та курс долара.
- Традиції ескімосів під час міграції в українські джунгли.
- Змагання коал у випіканні олівців.

Обговорення: Що Ви відчували під час виконання вправи? Чи легко Вам було розповідати? Які страхи і сумніви у Вас виникали?

Вправа 5 «ШАОЛІНЬ»

Мета: розвиток ораторського мистецтва, жестикуляції.

Час: 15 хв

Хід проведення: Потрібно мінімум двоє учасників. Перший учасник генерує тему, на яку він буде говорити (вона може бути як реальною, так і «виступ на нереальну тему»). Завдання другого - жестами передавати зміст того, що говорить перший гравець.

Вправа дає змогу розпрацювати жестикуляцію - зробити жести більш різноманітними, широкими та пластичними.

Обговорення: Що Ви відчували під час виконання вправи? Чи легко Вам було розповідати? Які страхи і сумніви у Вас виникали?

Вправа 6. «ЧОГО Я ХОЧУ ДОСЯГТИ»

Мета: Налаштуватися на успіх, розвивати акторський талант.

Час: 15 хвилин

Хід виконання: Посидьте деяку мить в тиші і подумайте про те, чого б ви хотіли досягти? Чому саме хотілось би вам навчитися? Подумайте, як ви могли б без слів,

за допомогою міміки і жестів, розповісти групі про це?
Завдання для інших: здогадатися, про що йде мова.

Обговорення: Чи важко було вибрати важливу мету? Як ви себе почували, коли розповідали без слів про свою мету? Чи вірите ви, що зможете досягти мети? Що потрібно зробити для цього? Чому ви навчилися, коли дізналися про те, до чого прагнуть інші учасники? Чи не занадто глобальні ваші цілі? Або, може, занадто мізерні? Або саме такі, які можна досягти?

Вправа 7 ПІДСУМОК ТРЕНІГУ

Мета: Отримати зворотній зв'язок від учасників групи про проведений тренінг

Час: 15 хвилин

Хід проведення: Пропонуємо учасникам відповісти на питання:
Що дало вам тренінгове заняття? Які ваші враження від заняття?
Які відкриття ви зробили для себе? Що візьмете на озброєння і будете використовувати надалі?

Тренінг 7 «Лідерство в освітньому середовищі»

Вправа 1 «ЛІДЕР-ЦЕ...»

Мета: визначити поняття «лідер», «лідерство».

Час: 25 хв.

Хід проведення. Група ділиться на підгрупи по 5-6 осіб, та розподіляється по окремим групам. Упродовж 15 хвилин кожна підгрупа пише власне визначення поняття "лідер", "лідерство", а потім презентує свої визначення перед іншими учасниками.

Вправа 2 «РЕКЛАМА»

Мета: самопрезентація

Час : 10 хв.

Хід проведення: Протягом трьох хвилин розповісти про свої сильні та слабкі сторони один одному. Потім кожен створює рекламу своєму партнеру.

Обговорення Чи задоволені ви рекламою? Що Вас найбільше здивувало? Що Ви відчували коли розповідали про Вас?

Вправа 3 «МАЛЮНОК ЛІДЕРА»

Час: 15 хвилин

Хід проведення: Учасники діляться на 2 групи, Кожна група малює свій уявний образ лідера. Потім презентує його.

Обговорення: Чи легко Вам було візуалізувати постать лідера? Чи усі учасники команди приймали участь у вправі? Що Ви відчували під час командної роботи?

Вправа 4 «ВЕЛИКА СІМЕЙНА ФОТОГРАФІЯ»

Мета : визначення лідера в колективі

Час: 10 хвилин

Хід проведення: Тренер пропонує уявити учасникам, що вони - велика родина, і всім разом треба сфотографуватися для сімейного альбому. Необхідно вибрати «фотографа». Він повинен розташувати всю сім'ю для фотографування. Першим з родини вибирається «дідусь»; він теж може брати участь в розстановці членів «сім'ї». Більше ніяких установок не дається, вони повинні

самі вирішити, кому ким бути і де стояти. Роль «фотографа» і «дідуся» зазвичай беруться виконувати прагнуть до лідерства хлопці. Але, однак, не виключені елементи керівництва та інших «членів сім'ї». Буде дуже цікаво поспостерігати за розподілом ролей, активністю-пасивністю у виборі місця розташування. Після розподілу ролей і розстановки «членів сім'ї» «фотограф» рахує до трьох та робить знімок

Обговорення: Чому Ви діяли саме так у цій ситуації? Чи складно Вам було взяти роль лідера?

Вправа 5 «ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ»

Мета: аналіз своїх лідерських якостей та вмій; отримання навички вживання лідерських дієслів;

Час 40 хв.

Хід проведення

Крок 1: Поділ на команди. Кожен із учасників отримує завдання, у якому запропоновано 50 лідерських дієслів. Учасникам слід написати фразу чи речення навпроти кожного із перелічених слів, демонструючи те, що вони «організували», «досліджували» у житті. Даний досвід не повинен бути орієнтованим виключно лише на професійній діяльності.

Крок 2. Виділити 5 найважливіших для Вас, як лідера та заповнити таблицю, навести факти, результати (наприклад, я організував обіди для колег, це зекономило час обідньої перерви, так колеги мають вільний час для невеликого відпочинку під час перерви)

Крок 3. Виберіть 5 дієслів, які є необхідними для вашої команди. Оцініть за 5-бальною шкалою за важливістю. Крок 4. Групове обговорення. Завершення: обговорення вправи.

Вправа 6 РЕФЛЕКСІЯ.

Мета: підведення підсумків, рефлексія

Час 15 хвилин

Хід проведення: Кожному учаснику пропонується намалювати те, що він відчуває за підсумками сьогоднішнього тренінгу. Час на роботу - 10 хвилин. Потім малюнки викладають в коло, і бажаним

пропонується озвучити те, що вони відчують, які думки вирують в них по закінченню тренінгу.

Тренінг 8 Розвиток креативності

Вправа 1 «ПЕРЕКИНЬ М'ЯЧ»

Мета: вербальне і невербальне спілкування членів групи, розвиток креативності.

Матеріали: м'яч. Час: 10 хвилин.

Хід проведення: учасники стоять в тісному колі, їм дається невеликий м'яч (розміром приблизно з тенісний) і формулюється завдання: якнайшвидше перекинути цей м'яч один одному так, щоб він побував в руках у кожного.

Коли витрати часу доведені приблизно до 2-3 с на кожного учасника, тренер просить винайти і продемонструвати спосіб, яким можна перекинути м'яч так, щоб він побував в руках у кожного, витративши лише 2 с на всю групу.

Питання для обговорення: Що заважало відразу ж побачити швидкий спосіб виконання завдання, який стереотип при цьому активізувався? Кому першому прийшла думка перекидати м'яч, не підкидаючи, а гублячи його, і що підштовхнуло до цієї ідеї?

Вправа 2 «АРКА»

Мета: розвиток творчих здібностей, пошуку нестандартного рішення поставленого завдання.

Час: 10 хвилин.

Хід проведення: учасники об'єднуються в команди, отримують папір формату А4, і їм дається завдання: виготовити таку арку, щоб через неї зміг пройти будь-який з учасників або все по черзі. Продемонструвати якомога більше способів.

Питання для обговорення: Кому спочатку здавалося, що виконати вправу неможливо? Чи часто виникають такі ситуації? Хто підказав рішення або це колективне?

Вправа 3 «КОРЗИНКА ТВОРЧИХ ІДЕЙ»

Мета: стимулювання творчої уяви й фантазії, розвиток оригінальності, швидкості та гнучкості мислення.

Час: 5 хв.

Хід проведення: подумайте, обговоріть у групі і запишіть, якомога більше способів використання звичайного предмету (наприклад, ручки, зошита тощо) і його нових призначень.

Обговорення: Чи складно Вам було дібрати способи використання? Чи всі приймали участь в обговоренні?

Вправа № 4 «МОЄ БАЧЕННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ»

Мета: визначення креативності, розвиток творчих здібностей.

Час: 30 хвилин

Хід виконання: Учасники повинні протягом п'ятнадцяти хвилин до кожної літери слова «творчість» дібрати якості, які, на вашу думку, характеризують творчу особистість (Після виконання творчого завдання один представник групи зачитує версію розшифровки слова «творчість».)

Обговорення: Що Ви відчували рід час виконання вправи? Чи важко Вам було дібрати якості? Чи асоціювали Ви ці якості з собою?

Вправа 5 «КОЛАЖ»

Мета: розвивати оригінальність і гнучкість мислення, стимулювати творчу уяву та фантазію, згуртувати колектив.

Час: 20 хв.

Хід проведення: За допомогою вирізок із журналів, газет, листівок вам потрібно створити образ на тему: «Креативна особистість». Колаж може бути доповнений власними надписами, малюнками.

Обговорення: Що Ви відчували рід час виконання вправи? Чи важко Вам було домовитись стосовно картинок та написів? Чи асоціювали Ви ці якості з собою?

Вправа 6 «ТВОРЧЕ ЖИТТЯ»

Мета: узагальнити уявлення учасників про своїх творчих здібностях і знайти своє творче начало.

Час: 15 хв.

Хід проведення: учасники об'єднуються в групки по 5-6 чоловік, отримують завдання: сформулювати перелік рекомендацій,

які дозволять «зробити більш творчим власне життя», і записати їх. Формовані рекомендації повинні бути реальними. Обговорення в групі, обговорення всіх варіантів.

Тренінг 9 Цілі та ціле покладання

Вправа 1 «РОЗМИНКА, ДІАГНОСТИКА»

Мета: визначення лідерських якостей та вміння досягати мети

Час 10 хв.

Хід проведення:

У кожного їх вас є стікери. Напишіть на стікері своє ім'я і приклейте на підлогу в будь-яке місце.

Тепер візьміться встаньте і візьміться за руки. Ви вільно можете пересуватися по кімнаті, не розчіплюючи рук. Ваше завдання протягом 2х хвилин хоча б раз наступити на свій листочок. Один раз - це мінімум.

Обговорення: Чи є ті, хто жодного разу не зміг наступити на свій стікер? Чому це сталось? Чи є люди, яким вдалося наступити на свій листочок більше 2х раз? Якими способами ви домоглися таких результатів? А кому було легше управляти людьми? Якими способами ви управляли людьми? Кому було легше слідувати?

Вправа 2 «СХОДИНКИ ДОСЯГНЕНЬ»

Мета: визначення способу досягнення цілі, постановка мети

Час: 20 хв.

Хід проведення: Намалюйте драбинку, що складається з 6 сходинок. Нижня сходинка позначає стан, коли ваша мета зовсім не досягнута. Верхня - коли вона здійснена повністю.

Запишіть 2-3 ознаки на першій сходинці, що позначають особливості ситуації, коли ваша мета не досягнута. А тепер, напишіть на верхній сходинці, 2-3 ознаки, за якими ви можете визначити, судити, що мета досягнута повністю.

Подумайте, на якій сходинці досягнень ви перебуваєте зараз. Позначте цю позицію і запишіть 2-3 її головних характеристики. Важливо записувати, не те, що ви робите для досягнення мети, а що вже конкретно зробили.

А тепер головне питання: що конкретно вам потрібно зробити, щоб піднятися на сходинку вище і вище? Запишіть. Це будуть ваші завдання для досягнення мети.

Коли конкретно кожен з вас зробить те, щоб наблизитися до мети на одну сходинку.

Обговорення: Чи була дана методика корисна для Вашої мети? Чи є бажання, хто б хотів розповісти, яку мету вони поставили і які дії запланували для її досягнення?

Вправа 3 «ЧЕРЕЗ ТРИ РОКИ»

Мета: візуалізація майбутнього, отримання навички досягання мети

Час 20 хв.

Хід проведення: У кожного з нас є в житті проблеми, якісь вимагають негайного рішення, якісь ми відкладаємо і лише посилюємо. Я вам пропоную вправу, яка дозволить поглянути на невіршені справи по-іншому, ширше. А також визначити, що вам дійсно важливо.

Отже, складіть список найбільш важливих справ в даний період життя, над вирішення яких ви зараз працюєте (3-5 пунктів).

А тепер я Вас прошу розділитися на пари. Краще, якщо вашою парою буде мало знайома для Вас людина.

А тепер уявіть, що ви стали старше на 3 роки. Подумайте про ці проблеми «заднім числом». Питання: Що саме ви зможете згадати про цю проблему? Як вона впливає на Ваше життя тепер, через 3 роки? Якби така проблема зараз встала перед вами, то як би ви стали її вирішувати?

Обговорення: Чим корисна для Вас була ця вправа? Який висновок Ви зробили?

Вправа 4 «ЗОЛОТА РИБКА»

Мета: Вправа вчить учасників правильно формулювати свої цілі

Час: 30 хвилин

Хід проведення: Викликається будь доброволець (або викликає сам тренер) Починайте говорити швидше, щоб був момент розгубленості. Скажіть іншим учасникам: «Дивіться уважніше, що зараз буде відбуватися».

Ви зловили золоту рибку. У вас є 15 секунд, щоб загадати їй три бажання.

Далі тренер веде відлік або загинає пальці по секундах. Мовчить? Загадав, але не вимовив. Якщо ви не виголосили свої бажання, як вони здогадаються? Якщо сказали, провідний повторює їх саме так, як було сказано.

– *Будинок, купу грошей, машину ...*

Тренер малює будинок.

– *Це що?*

– Будинок. Отримай!

Або: Добре, у мене в наступному році буде будинок. Ти ж не сказав, кому ти загадав будинок?

– *Купу грошей.*

– Отримай гривню.

– *Хочу бути щасливим!*

Обов'язково: в наступному місяці будеш щасливий, навіть кілька разів. Або будеш завжди щасливий, починаючи з 2050 року.

Обговорення:

– *Що зараз відбувалося?*

– *Як потрібно було загадувати бажання, щоб вони були виконані?*

Тренер підводить учасників до постановки цілей по системі Smart:

- Specific - конкретні
- Measurable - вимірні
- Agreed - узгоджені (з цілями більш високого рівня)
- Realistic - реалістичні
- Timed - обмежені в часі

Вправа 5. «ЦІЛІ SMART»

Мета: Вправа вчить учасників правильно формулювати свої цілі

Час: 30 хвилин

Хід проведення: Учасникам пропонується поділитись на 2 команди та обрати 1 ціль, конкретизувавши її по системі Smart

Обговорення: Що Ви відчували рід час виконання вправи? Чи важко Вам було домовитись стосовно цілі? Чи всі учасники групи приймали участь в обговоренні?

Вправа 6 ПІДВЕДЕННЯ ПІДСУМКІВ

Мета: рефлексія учасників

Час: 10 хв

Хід виконання: Учасники продовжують речення:

– Сьогодні на занятті я робив(ла)

– Під час заняття я відчував(ла)

– Сьогодні я довідався(лась)

– Надалі я буду застосовувати (користуватися)

– На завершення заняття учасники групи сідають у коло й обмінюються враженнями (рефлексія власних відчуттів та самооцінювання емоційного стану).

Блок 3 Проектний менеджмент (змішаний формат)
Даний блок передбачає розподіл на невеликі підгрупи по 3-5 осіб та розробку і впровадження власного проекту

Вправа 1 «НАЗВА ТА МЕТА»

Мета: визначитись з напрямком майбутньої діяльності

Завдання: Працюючи в команді придумайте назву Вашого проекту та сформулюйте мету.

Вправа 2 «7 START»

Мета: Визначення з основними цілями проекту, цільовою аудиторією та фінальним результатом

Завдання: Дайте відповідь на 7 ключових запитань, максимально розлого висловлюючи свою думку

Тема проекту:

1. Для чого проєкт?
2. Де ми робимо проєкт?
3. Що саме ми робимо?
4. Коли і як довго ми будемо робити проєкт?
5. З ким (реципієнти (цільова аудиторія) і як ми їх відбираємо?
6. Хто (наш персонал)?
7. Як (будемо впроваджувати проєкт)?

Завдання: «Профіль» - 7 елементів

Назва проєкту

Профіль проєкту	Мої ідеї	Ідеї інших	Висновки та дії
Для чого?			
Де?			
Що?			
Коли?			
З ким?			
Хто?			
Як?			

Вправа 3 «ПРИНЦИП SMART»

Мета: Визначення з основними цілями проєкту та бажаним результатом.

Завдання: Сформулюйте цілі проєкту за допомогою принципу SMART

Specific - Чіткі:

Measurable - Вимірювані:

Achievable - Досяжні:

Relevant – Релевантні (узгоджені):

Time-Bound – Обмежені в часі

Формулювання цілі проекту - принцип SMART

S pecific - Чіткі	<p>Чітко та точно сформулюйте, що саме ви хочете.</p> <p>Питання: Що саме ми хочемо досягти / поліпшити / змінити? Чи наша це мета?</p>
M easurable - Вимірювані	<p>Переконайтеся, що ви будете здатні відслідкувати свій прогрес. Потрібно позначити число. Числове визначення, кількість в абсолютному або процентному вигляді.</p> <p>Питання: Які результати покажуть завершення мети? Скільки і чого ми хочемо придбати? Які факти підтвердять, що мета по SMART виявилася досягнута?</p>
A chievable - Досяжні	<p>Переконайтеся, що ваша ціль є досяжною при наявних ресурсах. Цілі повинні бути одночасно і досяжні, і амбітні. Навіть кілька на межі можливостей. І не забувайте про наявні ресурси, а то їх може просто не вистачити на ваші амбіції...</p> <p>Питання: Чи зможемо ми досягти цю мету по SMART? Чи не занадто вона складна або легка? Що може завадити, а що нам допоможе?</p>

Формулювання цілі проекту - принцип SMART

Relevant – релевантні (узгоджені)	Переконайтеся, що ваша ціль має конкретний результат. Мета повинна бути узгоджена з основними цілями організації і планами. Цілі повинні допомагати виконанню головної місії організації. Важлива також узгодженість по ресурсам і співробітникам. Питання: Для чого нам потрібен цей результат? Ми це робимо для того, щоб що? Чи відповідає ця мета стратегічним цілям і місії компанії? Чи не суперечить ця мета іншим завданням?
Time-Bound – обмежені в часі	Визначте остаточну дату для кожного етапу вашої мети. Повинен бути встановлений кінцевий термін для проміжних і для кінцевих підсумків, по закінченню якого буде ясно, наскільки ми близькі до запланованого. Питання: Скільки часу нам потрібно для того, щоб прийти до успіху? Коли повинен бути отриманий запланований результат?

Вправа 4 «SWOT-АНАЛІЗ ПРОЄКТУ»

Мета: визначення сильних та слабких сторін проекту

Завдання: Зробіть SWOT-аналіз проекту

Визначивши

Сильні сторони.

Слабкі сторони.

Можливості.

Загрози.

Вправа 5 «ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ СТЕЙКГОЛДЕРИ»

Мета: визначення основних стейкхолдерів та можливостей співпраці з ними

Завдання: Назвіть внутрішніх та зовнішніх стейкхолдерів. Розробіть стратегію роботи зі стейкхолдерами.

Стейкхолдери

Вправа 6 «ЗАВЕРШЕННЯ»

Завдання: Заповнити аплікаційну форму

АПЛІКАЦІЙНА ФОРМА

1. ІНФОРМАЦІЯ ПРО УЧАСНИКІВ

П. І. Б.	

2. НАЗВА ПРОЄКТУ ТА ОПИС

Назва проєкту	
Короткий опис проєкту (до 100 слів)	
Тривалість проєкту (рік, місяць)	
Детальний опис проєкту: актуальність, обґрунтування, мета, завдання, цільова аудиторія (до 2000 слів)	

Результат проекту (до 200 слів)	
---------------------------------	--

3. ПАРТНЕРИ ЗАПРОПОНОВАНОГО ПРОЄКТУ, якщо такі є

Назва організації	Участь в проєкті

4. МОДЕЛЬ 7 START

Запитання	Відповідь
Для чого проєкт?	
Де ми робимо проєкт?	
Що саме ми робимо?	
Коли і як довго ми будемо робити проєкт?	
З ким (цільова аудиторія)?	
Хто (наш персонал)?	
Як (будемо впроваджувати проєкт і наша поведінка в процесі)	

5. ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛІ ПРОЕКТУ. SMART-АНАЛІЗ

Метод опису цілі	Відповідь
Specific / Чіткі	
Measurable / Вимірювані	
Achievable / Досяжні	
Relevant / Релевантні	
Time-Bound / Обмежені в часі	

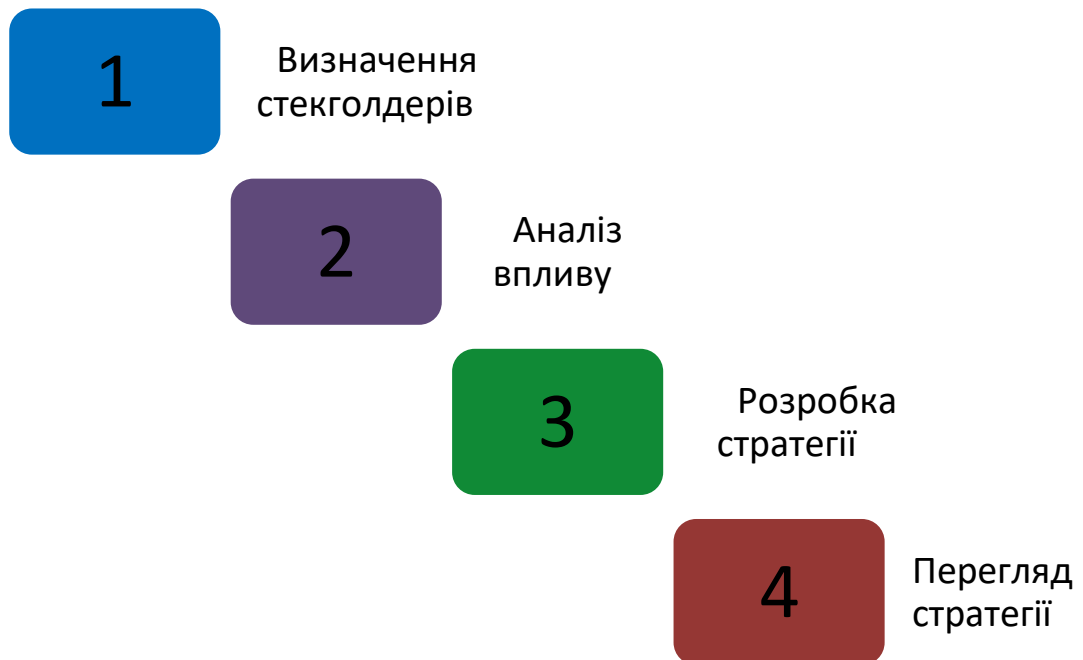
6. SWOT-АНАЛІЗ ПРОЄКТУ

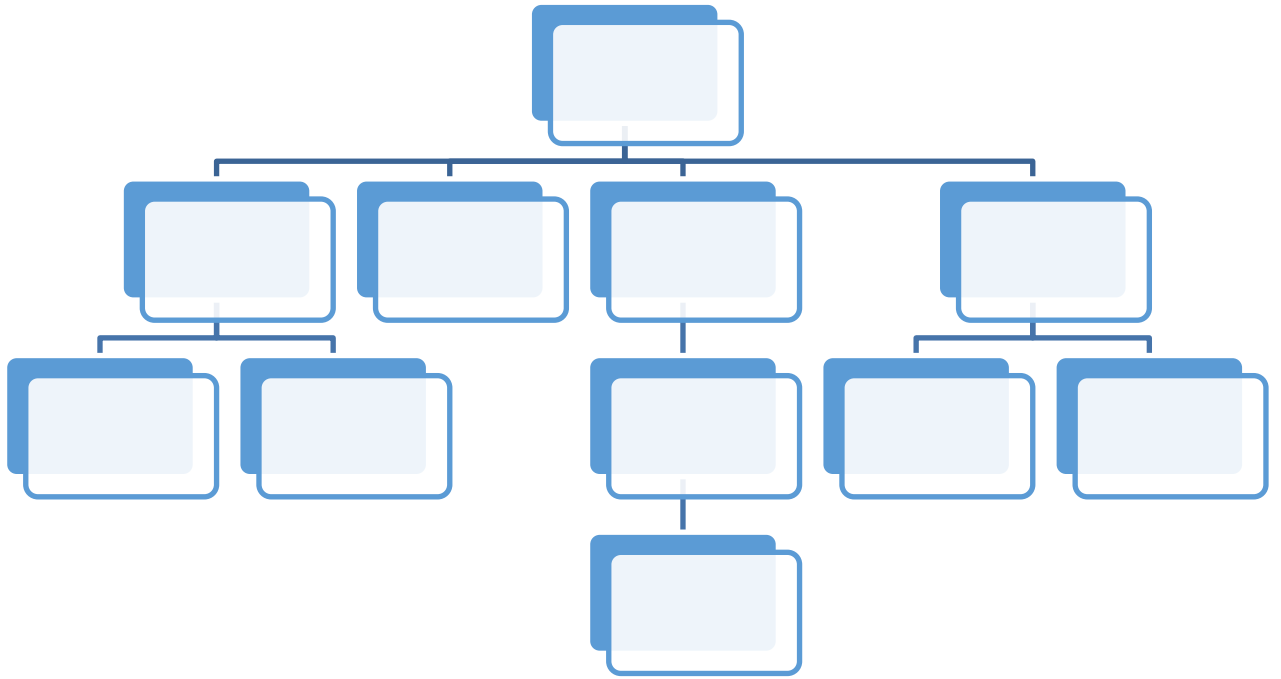
Сильні сторони	Слабкі сторони
1. 2. 3. 4. 5.	1. 2. 3. 4. 5.
Можливості	Загрози
1. 2. 3. 4. 5.	1. 2. 3. 4. 5.

7. СТРАТЕГІЯ РОБОТИ ЗІ СТЕЙКГОЛДЕРАМИ

Стейкголддер	Сила впливу / зацікавленість	Інтереси, мотиви	Стратегія роботи
Спонсор	5/4	Результат, репутація	ЗМІ, Влада, ГО
Губернатор			
Керівник департаменту			
Університет и			

Журналісти			
Громадські активісти			

11. ЗАГАЛЬНИЙ БЮДЖЕТ ПРОЄКТУ (детальний в таблиці Excel)

Загальний бюджет проєкту		<i>Тис. грн.</i>	
	Власні кошти	<i>Тис. грн.</i>	%
	Заробітна плата	<i>Тис. грн.</i>	%

12. ПЕРСПЕКТИВИ. ЖИТТЯ ПІСЛЯ ПРОЄКТУ

Дата	Відповідь
1 рік	
2 рік	
3 рік	